АБАЙ

СЛОВА НАЗИДАНИЯ

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы

ҚАРА СӨЗ

قارا ٴسوز

Tyulemissov Madi مهدی ابو اصل

tmadi1@gmail.com

قازاق - قرغز ٴبلم كوميسيەسى.

آباي

ابراي قۇنانباي اۇلىنىڭ

تاڭدامالى اولەڭدەرى

ماقسۇتم ٴتل اۇستارتپ اونەر چاچباق،
ناداندڭ كوزىن قويپ كوڭلن آچباق.
اۇلگى آلسن دەيمن اويلى جاس جگتەر
دۇشمان ساۋق اويداعى آۇل بار دا-آق

اۇچنچى باسىلۋى.

آسەم — پاز بولما ٴار نيگە
اونەر - پاز بولساڭ آرقالان.
سەن دە ٴبىر . كىرپچ دۇنيەگە.
كەتيگن تاپ دا بار قالان.

1. Бірінші Сөз

Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік не, жаман өткіздік не, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық әурешілікті, көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің бәрінің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын.

Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ. Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не абартқан, көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді Құдай сақтасын!

Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар. Енді қартайғанда қызығын өзін түгел көре алмайтұғын, ұры, залым, тілімсектердің азығын бағып беремін деп, қалған аз ғана өмірімді қор қылар жайым жоқ.

Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгеніңді кімге үйретесің, білмегеніңді кімнен сұрайсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұндасып, шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі бір тез қартайтатұғын бір күйік.

Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық?

Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай харакетке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпен көрерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам? Оны да ермек қыла алмадым.

Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ.

2. Екінші Сөз

Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді: "енеңді ұрайын кең қолтық, шүлдіреген тәжік, арқадан үй төбесіне саламын деп қамыс артқан, бұтадан қорыққан, кез көргенде "әке-үке" десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, "сарт-сұрт деген осы" деп.

Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: "түйеден қорыққан ноғай атқа мінсе, шаршап, жаяу жүрсе, демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңізші, түкке ыңғайы келмейтұғын, солдат ноғай, қашқын ноғай, "башалшік"[1] ноғай деп.

Орысқа да күлуші еді: "ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс" деп. Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, "ұзын құлақты тауып бер депті"— деп.

Сонда мен ойлаушы едім: ей, Құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған, жаман келеді екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп, әлгі айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып күлуші едім.

Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһари жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп, сол айдап кетіп тұрды гой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық — бәрі соларда. Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, казаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда.

Оның малдыларына құзғын тамағымыз үшін, біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз. Біздің ең байымызды: "сәнің шакшы[2] аяғың білән пышыратырға қойған идән түгіл, шық, сасы қазақ",— деп үйінен қуып шығарады.

Оның бәрі бірін-бірі қуып, қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып зор болғандық әсері.

Орыска айтар сөз де жоқ, біз құлы, күңі қадарлы да жоқпыз.

Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз кайда?

---

[1] Ұсақ саудагер

[2] Лас, былғаныш

3. Үшінші Сөз

Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не?

Һәмма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі — қорқақ, қайратсыз тартады, әрбір қайратсыз — қорқақ, мақтанғыш келеді; әрбір мақтаншақ — қорқақ, ақылсыз, надан келеді: әрбір ақылсыз — надан, арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады.

Мұның бәрі төрт аяқты малды көбейтеміннен басқа ойының жоқтығынан; өзге егін, сауда, өнер, ғылым секілді нәрселерге салынса, бұлай болмас еді.

Әрбір мал іздеген малым көп болса, өзімдікі де, балаларым да малды болса екен дейді.

Ол мал көбейсе малшыларға бақтырмақ, өздері етке, қымызга тойып, сұлуды жайлап, жүйрікті байлап отырмақ.

Қыстауы тарлық қылса, арызы жеткендік, сыйы өткендік, барлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, ептеп алмақ, тартып алмақ. Ол қыстауынан айрылған және біреуге тиіспек, я болмаса орынсыздығынан елден кетпек, әр қазақтың ойы осы.

Осылар біріне бірі достық ойлай ала ма? Кедей көп болса, ақысы кем болар еді, малдан айрылғандар көбейсе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп, әуелде ішімізбен қас сағындық. Әрберден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын және де ептеп мал жиюга күшім жетімді болсын деп, қызметке, болыстық, билікке таластық.

Сонан соң не момынның баласы бөтен жаққа шығып, еңбек қылып, мал іздемейді, егін, сауданың керегі жоқ болады. Өз басын өзі осындай таласпенен кісі көбейтеміз деп партия жиғандардың бүгін біреуіне, ертең біреуіне кезекпен сатады да жүреді.

Ұрылар тыйылмайды. Ел тыныш болса, оның ұрлыгын ешкім сүйемес еді. Ел екі жар болған соң, кім ант ішіп ақтап, арамдығын жақтап сүйеймін десе, соған жақ болып сүйеніп, бұрынғыдан ұрлығын әлденеше есе асырады.

Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік "шапты, талады" деген әр түрлі уголовный[3] іс көрсетіп, арыз береді. Оған дознание[4] — тергеу шығарады. Өтірік, көрмегенін көрдім деуші куәлар да әлдеқашан дайындап қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін, ол адам басын құтқармақ үшін жамандарга жалынса, оның да адамдығының кеткені, егер жалынбаса, тергеулі, сотты адам болып, ешбір қызметке жарамай, басы қатерге түсіп өткені.

---

[3] Қылмысты

[4] Жауапқа шақыру

Ол болыс болғандар өзі қулық, арамдықпенен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, қуларды қадірлейді, өзіме дос болып, жәрдемі тиеді деп, егер қас болса, бір түрлі өзіме де залал жасауға қолынан келеді деп.

Осы күнде қазақ ішінде "ісі білмес, кісі білер" деген мақал шықты. Оның мәнісі: "ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісіңнің амалшы, айлалығынан жетерсің" деген сөз.

Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы: "Сені біз сайламадық па?"— деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпенен аңдысып күні етеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап, тағы болыс болып қаларға мүмкін болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды?

Осы қазақ халқынық осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келді: Халықтық болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадәрлі орысша образование[5] алған кісі болсын. Егер де орталарында ондай кісісі жоқ болса, яки бар болса да сайламаса, уезный начальник бірлән военный губернатордың назначениесі[6] бірлән болады десе, бұл халыққа бек пайдалы болар еді. Аның себебі: әуелі қызметқұмар қазақ балаларына образование беруге ол да — пайдалы іс, екінші — назначение бірлән болган болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлықтарға міндетті болар еді.

Уа және назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлки жоғалар еді. Уа және әрбір болыс елде старшина басы бір би сайланғандық, бұл халыққа көп залал болғандығы көрініп, сыналып білінді. Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы Қасым ханның "Қасқа жолы", Есім ханның "Ескі жолын", Әз Тәуке ханның "Күл төбенің басында күнде кеңес" болғанда "Жеті жаргысын"[7] білмек керек. Әм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ.

Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: "Би екеу болса, дау төртеу болады" деп. Оның мәнісі — тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз. Өйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе.

Ол билерге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді посредникке[8] сайлап алып, біте берсе, егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай бітім болар еді.

---

[5] Білім
[6] Қызметке тағайындау
[7] Тәуке ханның заң жинағы
[8] Араға жүруші адам

4. Төртінші сөз

Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил көп өтетұғынын да, әрбір мастың сөйлеген кезінде бас ауыртатұғынын. Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не ұят келерлік істен құр, ғафил көп өткізіп отырса керек. Осындай ғафилдік көп өткізіп, елемеген кісінің не дүниеде, не ахиретте басы бір ауырмай қалмаса керек.

Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кеніш болса керек. Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғыменен жүре аламыз ба? Үнемі уайым-қайғыға жан шыдай ма екен? Үнемі күлмей жүре аламыз ба, үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен? Жоқ, мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздыгыңа уайым-қайғы қылдағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харакет табу керек һәм қылу керек. Әрбір орынды харакет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа қайғыны, орынды харакетпен азайт!

Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмақ, ол өзі де — бір антұрғандық және әрбір жаман кісінің қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме, ыза болганыңнан күл, ызалы күлкі өзі де — қайғы. Ондай күлкіге үнемі өзің де салынбассың, әрбір жақсы адамның жақсылық тапқанына рақаттанып күлсең, оның жақсылықты жақсылығынан тап-қандығын ғибрат көріп күл. Әрбір ғибрат алмақтың өзі де мастыққа жібермей, уақытымен тоқтатады.

Көп күлкінің бәрін де мақтағаным жоқ, оның ішінде бір күлкі бар-ау — Құдай жаратқан орныменен іштен, көкіректен келмейді, қолдан жасап, сырты менен бет-аузын түзеп, бай-бай күлкінің әнін сәндеп, әдемішілік үшін күлетін бояма күлкі.

Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада бұл дүниенің рақатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп еткізеді де, таусылған күнінде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды.

Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ — өнерсіз иттің ісі. Әуел Құдайга сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп еңбегіңді сау, еңбек қылсан, қара жер де береді, құр тастамайды.

5. Бесінші Сөз

Көкірек толған қайғы кісінің өзіне де билетпей, бойды шымырлатып, буынды құртып, я көзден жас болып ағады, я тілден сөз болып ағады. Қазақтар: "Ә, Құдай, жас баладай қайғысыз қыла көр!" деп тілек тілегенін өзім көрдім. Онысы жас баладан гөрі өзі есті кісі болып, ескермес нәрсесі жоқсып, қайғылы кісі болғансығаны. Қайғысы не десең, мақалдарынан таңырсың: "Түстік өмірің болса, күндік мал жи", "Өзіңде жоқ болса, әкең де жат", "Мал — адамның бауыр еті", "Малдының беті — жарық, малсыздың беті — шарық", "Ер азығы мен бөрі азығы жолда", "Ердің малы елде, еріккенде қолда", "Берген перде бұзар", "Алаған қолым — береген", "Мал тапқан ердің жазығы жоқ", "Байдан үмітсіз — Құдайдан үмітсіз", "Қарның ашса, қаралы үйге шап", "Қайраңы жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без" деген осындай сөздері көп, есепсіз толып жатыр.

Бүл мақалдардан не шықты? Мағлұм болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, бірақ мал үшін қам жейді екен, ол малды қалайша табуды білмейді екен, бар білгені малдыларды алдап, мақтап алмақ екен, бермесе онымен жауласпақ екен, егер малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен. Әйтеуір ұрлық, қулық-сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылықтың кайсысын болса да қылып мал тапса, жазалы демесек керек екен.

Бұларының жас баланың ақылынан несі артық? Бірақ, жас бала қызыл ошақтан қорқушы еді, бұлар тозақтан да қорықпайды екен. Жас бала ұялса, жерге өне жаздаушы еді, бұлар неден болса да ұялмайды екен. Сол ма артылғаны? Қолымыздағыны үлестіріп талатпасақ, біз де өзіндей болмасақ, безеді екен. Іздеген еліміз сол ма?

6. Алтыншы Сөз

Қазақтың бір мақалы: "Өнер алды — бірлік, ырыс алды — тірлік" дейді. Бірлік қандай елде болады, қайтсе тату болады — білмейді. Қазақ ойлайды: бірлік ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса екен дейді. Олай болғанда байлықтан не пайда, кедейліктен не залал? Ағайын құрымай мал іздеп не керек? Осы ма бірлік? Жоқ, бірлік — ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малыңды беріп отырсаң, атасы басқа, дін басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады. Бірлік малға сатылса антұрғандықтың басы осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім несібесін Құдайдан тілейді, әйтпесе Құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді. Әуел біріне бірі пәле іздейді. Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдап, ол болмаса, бір пәле салып, қорғалатып, әйтеуір бірін-бірі алдаудың амалын іздеседі. Мұның қай жерінен бірлік шықты?

"Ырыс алды — тірлік" дейді, ол қай тірлік? Ол осы жан кеудеден шықпағандық па? Жоқ, ондай тірлік итте де бар. Ондай тірлікті қымбат көріп, бұлдаған адам өлімді жау көріп, ахиретке дұшпан болады. Жанын қорғалатып, жаудан қашып, қорқақ атанып, еңбек кылудан, қызмет қылудан кашып, еріншек атанып, дүниеде әлгі айтылған ырысқа дұспан болады.

Ол айтқан тірлік олар емес. Көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады. Өзің тірі болсаң да, кекірегің өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың.

Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың.

Кеселді жалқау, қылжақбас,
Әзір тамақ, әзір ас,
Сыртың — пысық, ішің — нас,
Артын ойлап ұялмас,—

болып жүріп, тірімін деме, онан да Алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық.

7. Жетінші Сөз

Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі — ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар — тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді; қуат таппайды. Біреуі білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, "ол немене?", "бұл немене?" деп, "ол неге үйтеді?", "бұл неге бүйтеді?" деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі — жан құмары, білсем екен, көрсем екен; үйренсем екен деген.

Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады. Әзелде Құдай Тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны. Сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі "бұл немене, ол немене?" деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететұғын құмарымызды, ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз?

Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді. Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса керек еді. Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық, жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ержеткен соң, күш енген соң, оған билетпедік. Жанды тәнге бас ұргыздық, еш нәрсеге көңілменен қарамадық, көзбен қарамадық, көңіл айтып тұрса сенбедік. Кезбен көрген нәрсенің де сыртын көргенге-ақ тойдық. Сырын қалай болады деп көңілге салмадық оны білмеген кісінің несі кетіпті дейміз. Біреу айтса да, ұқпаймыз. Біреу ақыл айтса: "Өз білгенің — өзіңе, өз білгенім — өзіме", "кісі ақылымен бай болғанша, өз ақылыңмен жарлы бол" деген дейміз, артығын білмейміз, айтып тұрса ұқпаймыз.

Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық? Қайта бала күнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те, білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде, хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз.

8. Сегізінші Сөз

Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды?

Біреу — болыс, біреу — би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де оздық кісіміз, өзіміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтамыз деп сайланды. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлігі-ақ қалған. Ол не қылып тындасын және тындайын десе де қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, яки елдегі бұзақыларымызды бүліндіріп аламыз ба, яки халқымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығындап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба?— деген ебіне қарай біреуді жетілтейін, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді.

Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты малыменен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, арамдық акыл, ғылым, білім — еш нәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса Құдай Тағаланы да паралап алса болады дейді. Оның діні, құдайы, халқы, жұрты, білім-ұяты, ары, жақыны, бәрі — мал. Сөзді қайтіп ұқсын, ұғайын десе де, қолы тие ме? Ол малды суармақ, тойғызбақ, саудасын жимақ, күзеттірмек, бақтырмақ, ұры-бөрі, қыс, суық-сұғанақ — солардан сақтанбақ, солардан сақтарлық кісі таппақ. Оның бәрін жайғастырып, аяғын алып келіп, мақтанға орналастырғанша қашан? Қолы тимейді.

Енді ұры-залым, сұм-сұрқия өзі де тыңдамайды.

Онша-мұнша қой жүнді қоңыршалар күнің де көре алмай жүр. Аналар андай болып тұрғанда, білім, ғылым, ақылды не қылсын? Және де білім, ғылым кедейге керегі жоқтай-ақ: "Бізді не қыласың ана сөзді ұғарлықтарға айт!" дейді. Оның өзгеменен ісі жоқ, ана алдындағы үшеуіндей болған жанның ойында ешбір қайғысы, мұңы болмаса керек.

9. Тоғызыншы Сөз

Осы мен өзім — қазақпын. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді. Уа, әрнешік бойларынан адам жақсы көрерлік, я көңілге тиянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді. Соны не үміт үзбестікке, не онысы болмаса, мұнысы бар ғой деп, көңілге қуат қылуға жаратсам керек еді, ондайым жоқ. Егер жек көрсем — сөйлеспесем, мәжілістес, сырлас, кеңестес болмасам керек еді, тобына бармай, "не қылды, не болды?" демей жату керек еді, ол мүмкін болмаса, бұлардың ортасынан көшіп кету керек еді. Бұларды жөндеймін деуге, жөнделер, үйренер деген үмітім де жоқ. Бұлардың бірі де жоқ. Бұл қалай? Бұл айтқанның бірін тұтпай болмас еді.

Мен өзім тірі болсам да анық тірі де емеспін. Әншейін осылардың ызасынан ба, өзіме-өзім ыза болғанымнан ба, яки бөтен себептен бе,— білмеймін. Сыртым сау болса да ішім өліп қалыпты. Ашулансам, ызалана алмаймын. Күлсем қуана алмаймын, сөйлегенім өз сөзім емес, күлгенім өз күлкім емес, бәрі де әлдекімдікі.

Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, үміт етіп жүріппін. Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде, өзге жаққа барып, жатты өз қылып, үйір боларлық қайрат жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен бір жүрген қуыс кеудемін. Тегінде ойлаймын: бұ да жақсы, өлер кезде әттеген-ай, сондай, сондай қызықтарым қалды-ау!" деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге.

10. Онышны Сөз

Біреулер Құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? Өлсем орнымды бассын дейді, артымнан Құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма?

Балам орнымды бассын демек не сөз? Өзіңнен қалған дүние иесіз қалар дейсің бе? Қалған дүниенің қамын сен жемек пе едің? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Өзгеге қимайтұғын сенің не қылған артықша орның бар еді?

Баланың жақсысы — қызық, жаманы — күйік, не түрлі боларын біліп сұрадың? Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің қылған иттігің аз болды ма? Енді бір бала туғызып, оны да ит қылуға, оған да қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың?

Артымнан балам Құран оқысын десең, тіршілікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім Құран оқымайды? Жаманшылықты көп қылсаң, балаңның Құраны неге жеткізеді? Тіршілікте өзің қылмаған істі, өлген соң саған балаң кәсіп қылып бере ала ма?

Ахирет үшін бала тілегенің — балам жасында өлсін дегенің. Егерде ержетсін десең, өзі ержетіп, ата-анасын тұзақтан құтқарарлық бала қазақтан туа ма екен? Ондай баланы сендей әке, сенің еліңдей ел асырап өсірмек пе екен?

Қартайғанда асырасын десең, о да — бір бос сөз. Әуелі — өзің қаруың қайтарлық картаюға жетемісің, жоқ па? Екінші — балаң мейірімді болып, асырарлық болып туа ма, жоқ па? Үшінші — малың болса, кім асырамайды? Малың жоқ болса, қай асырау толымды болады? Баланың мал табарлық болары, мал шашарлық болары — ол да екіталай.

Хош, Құдай Тағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе? Білмейсің, бұрынғы өз күнәңді өзің көтергеніңменен тұрмай, балаңның күнәсіне тағы да ортақ боласың.

Әуел балаңды өзің алдайсың: "Әне, оны берем, міне, мұны берем" деп. Баста балаңды алдағаныңа бір мәз боласың. Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? "Боқта!" деп, біреуді боқтатып, "кәпірқияңқы, осыған тимеңдерші" деп, оны масаттандырып, әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа бергенде, молданың ең арзанын іздеп, хат таныса болады деп, қу, сұм бол деп, "пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді" деп, тірі жанға сендірмей, жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр күтесің бе?

Және мал тілейсіңдер, неге керек қылайын деп тілейсіңдер? Әуелі, Құдайдан тілеймісің? Тілейсің. Құдай берді, бергенін алмайсың. Құдай Тағала саған еңбек қылып мал табарлық қуат берді. Ол қуатты халал кәсіп қыларлық орынға жұмсаймысың? Жұмсамайсың. Ол қуатты орнын тауып сарып қыларды білерлік ғылым берді, оны оқымайсың. Ол ғылымды оқыса, ұғарлық ақыл берді, қайда жібергеніңді кім біледі? Ерінбей еңбек қылса, түңілмей

іздесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды? Оның саған керегі жоқ. Сенікі — біреуден қорқытып алсаң, біреуден жалынып алсаң, біреуден алдап алсаң болғаны, іздегенің — сол. Бұл Құдайдан тілеген емес. Бұл — абыройын, арын сатып, адам жаулағандық, тіленшілік.

Хош, сөйтіп жүріп-ақ мал таптың байыдың. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзіңе табылмаса балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан руза, қылган қаж ешбір ғибадат орнына бармайды. Ешбір қазақ көрмедім, малды иттікпен тапса да, адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпенен айрылады. Бейнет, күйігі, ызасы — сол үшеуінен басқа еш нәрсе бойында қалмайды.

Барында баймын деп мақтанады. Жоғында "маған да баяғыда мал бітіп еді" деп мақтанады. Кедей болған соң тағы қайыршылыққа түседі.

11. Он Бірінші Сөз

Осы елдің үнем қылып жүргені немене? Екі нәрсе. Әуелі — ұрлық. Ұры ұрлықпен мал табам деп жүр. Мал иесі артылтып алып тағы да байимын деп жүр. Ұлықтар алып берем деп, даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр. Қарапайым жұрт ұрлық айтып мал алам деп, ұрыға атымды сатып "пайдаланам" деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр. Екінші — бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең көп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім азса мен соған керек боламын деп, к... қыздырып алып, өзін біраз гана азық қылайын деп жүр.

Ұлықтар "пәлі-пәлі", бұл табылған ақыл екен, мен сені бүйтіп сүйеймін деп, ананы жеп, сені бүйтіп сүйеймін деп, мынаны жеп жүр. Қара халық менің сонша үйім бар, сонша ауыл таяғыңды соғайын, дауыңды айтайын деп, қай көп бергенге партиялас боламын деп, Құдайға жазып, жатпай-тұрмай салып жүріп басын, ауылын, қатын, баласын сатып жүр.

Осы бір ұры, бұзақы жоғалса, жұртқа ой да түсер еді. Шаруа да қылар еді. Бай барын бағып, кедей жоғын іздеп, ел секілденіп талапқа, тілеуге кірісер еді.

Енді жұрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ, мұны кім түзейді? Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме? Ұрыны тыю да оңай болар еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретұғын, азатұғын байларды кім тыяды?

12. Он Екінші Сөз

Кімде-кім жақсы дүр, жаман дүр ғибадат қылып жүрсе, оны ғибадаттан тыюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз. Ләкин сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе екен. Әуел — иманның иғтиқатын[9] махкамлемек[10] керек, екінші — үйреніп жеткенше осы да болады ғой де-мей, үйрене берсе керек. Кімде-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны Құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды. Уа ләкин, кімде-кім иман неше нәрсе бірлән кәмеләт табатұғынын уа неше жерден бұзылатұғынын білмей, басына шалма орап, бірәдар атын көріп, рузашыл, намазшыл болып жүргені көңілге қалың бермей тұрып жыртысын салғанға ұқсайды.

Күзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықыласымен өзін-өзі аңдып, шын діни шыншылдап жаны ашып тұрмаса, салғырттың иманы бар деп болмайды.

---

[9] (ар. اعتقاد) – нану, сену

[10] *(ар. محکم) – мықты, сенімді деген сөзден құрастырылған етістік* мықтамақ, күшейтпек

13. Он Үшінші Сөз

Иман деген — Алла Табарака уатағаланың[11] шәриксіз[12], ғайыпсыз бірлігіне, барлығына уа һәр неге бізге Пайғамбарымыз саллала Аллаһу ғалайһи уа саллам[13] арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын сұнып, инанмақ.

Енді бұл иман дерлік инануға екі түрлі нәрсе керек.

Әуел не нәрсеге иман келтірсе, соның хақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып ақылы дәлел испат[14] қыларга жараса, мұны яқини иман[15] десек керек.

Екінші — кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық беріктік керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айнып көңілі қазғалмастай берік боларға керек. Бұл иманды иман тақлиди[16] дейміз.

Енді мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен. Яқини иманы бар деуге ғылымы жоқ, тақлиди иманы бар деуге беріктігі жоқ, я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаланғанға қарап, ақты қара деп, я қараны ақ деп, я өтірікті шын деп ант ететұғын кісіні не дейміз? Құдай Тағала өзі сақтасын. Уа әрнешік білмек керек, жоғарғы жазылмыш екі түрліден басқа иман жоқ. Иманға қарсы келерлік орында ешбір пенде Құдай Тағала кеңшілігімен кешеді-дағы демесін, аның үшін Құдай Тағаланың ғафуына , яки Пайғамбарымыздың шафағатына сыймайды уа мүмкін де емес. "Қылыш арасында серт жоқ" деген жалған мақалды қуат көрген мұндай пенденің жүзі құрысын.

---

11 (ар. الله تبرك وتعالى) – Ұлы Тәңірі, күшті Құдай
12 серіктессіз
13 (ар. صلّى الله عليه وسلّم) – Оған Алланың сәлемі мен рақметі болсын деген сөз
14 (ар. إثبات) – іспет, дәлел
15 (ар. يقينى) – шын иман
16 (ар. تقليدى) – дәстүрлі сенім

14. Он Төртінші Сөз

Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені — батыр дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап білмейді. Рақымдылық, мейірбандылық, әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойды оларға да болса игі еді демек, бұлар — жүрек ісі, асықтық та — жүрек ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалган шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады. Біздің қазақтың "жүректісі" мақтауга сыймайды. Айтқанға көнгіш, уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптің атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, қиын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындамаган нәрсеге, оңай да болса, мойындамау — ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың айтқан батыры — әншейін жүректі емес, қасқыр жүректі деген сөз.

Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білместігімнен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білімді білсе де, арсыз қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір ілігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік кайрат қазақта кем болады.

Осы жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі — бәлеге, жаманшылыққа елітпек үшін, бірін-бірі "айда батырлап!" қыздырып алады да, артын ойлатпай, азғыратұғын сездері.

Әйтпесе, Құдайға терістіктен, не ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір түгіл, әуелі адам ба өзі?

15. Он Бесінші Сөз

Ақылды кісі мен акылсыз кісінін, менің білуімше, бір белгілі парқын көрдім.

Әуел — пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды, сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалып.

Сонда есті адам, орынды іске қызыгып, құмарланып, іздейді екен-дағы, күнінде айтса құлақ, ойласа көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен.

Есер кісі орнын таппай, не болса сол, бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызыкты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады өкен-дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен. Жастықта бұл қызықтан соң және бір қызық тауып алатын кісімсіп, жастығы тозбастай, буыны босамастай көріп жүріп бірер қызықты қуғанда-ақ мойны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен.

Үшінші — әрбір нәрсеге қызықпақтық. Ол өзі бойға құмарлық пайда қылатын нәрсе екен. Әрбір құмарлық өзіне бір түрлі дерт болады екен, уа әрбір құмар болған нәрсеге жеткенде, яки әне-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен.

Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың көзін байлап, төңіректегі қараушылардың кезін ашып, "ананы, мынаны" дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен.

Сол уақытта есті кісілер үлкен есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын сынатпай жүріп ізденеді екен.

Есер кісі ер-тоқымын тастап, бөркі түсіп қалып, етегі атының к...н жауып кетіп, екі көзі аспанда, жынды кісіше шаба беруді біледі екен, соны көрдім.

Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса, айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өміріңді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің?

Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?

16.Он Алтыншы Сөз

Қазақ құлшылығым Құдайға лайықты болса екен деп қам жемейді. Тек жұрт қылғанды қылып, жығылып тұрса болғаны. Саудагер несиесін жия келгенде, "тапқаным осы, біттім деп, алсаң — ал әйтпесе саған бола жерден мал қазамын ба?" дейтұғыны болушы еді гой. Құдай Тағаланы дәл сол саудагердей қыламын дейді. Тілін жаттықтырып, дінін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды. "Білгенім осы, енді қартайғанда қайдан үйрене аламын" дейді. "Оқымадың демесе болады тағы, тілімнің келмегенін қайтушы ед" дейді.

Оның тілі өзге жұрттан бөлекше жаратылып па?

17. Он Жетінші Сөз

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті.

Қайрат айтыпты: Ей, ғылым, өзің білесің ғой, дүниеде еш нәрсе менсіз кәмелетке жетпейтұғынын; әуел өзіңді білуге, ерінбей, жалықпай үйрену керек, ол менің ісім, Құдайға лайықты ғибадат қылып, ерінбей, жалықпай орнына келтірмек те — менің ісім. Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр, мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкәрліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі шайтанның азғыруынан құтқаратұғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жиғызып алатұғын мен емес пе? Осы екеуі маған қалай таласады?— депті.

Ақыл айтыпты: Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын — мен, сенің сөзіңді ұғатұғын — мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды?— депті.

Онан соң жүрек айтыпты:

Мен — адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тіршілік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күйжәйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, тесегінде дөңбекшітетұғын — мен. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратын — мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп, еритұғын — мен, жаманшылықтан жиреніп, тулап кететұғын — мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады?— депті.

Сонда ғылым бұ үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты:

— Ей, қайрат, сенің айтқаныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман,— депті.

— Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі де рас. Сенсіз еш нәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан Тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да — бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның — екеуінің де сүйенгені сен; екеуінің де іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман,— депті.

— Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ — менің ісім,— депті. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді: Жақсылық айтқанына жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден

қуып шығарады. Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшіңді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет, — деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен.

Осы үшеуің бір кісіде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам сол.

Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым.

Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, Құдай Тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы, — депті.

18. Он Сегізінші Сөз

Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек — дұрыс іс. Ләкин өз дәулетінен артық киінбек, не киімі артық болмаса да көңіліне қуат тұтып, тым айналдырмақ — кербездің ісі.

Кербездің екі түрлі қылығы болады: бірі — бет-пішінін, сақал-мұртын, мүшесін, жүріс-тұрысын, қас-қабағын қолдан түзеп, шынтағын көтеріп, қолын тарақтап әуре болмақ. Біреуі — атын, киімін "айран ішерім" деп, солардың арқасында сыпайы жұғымды жігіт атанбаққа, өзінен ілгерілерге елеулі болып, өзі қатардың ішін күйдіріп, өзінен кейінгіге "әттең дүние-ай, осылардың атындай ат мініп, киіміндей киім кигеннің не арманы бар екен?!" дейтұғын болмаққа ойланбақ.

Мұның бәрі — масқаралық, ақымақтық.

Мұны адам бір ойламасын, егер де бір ойласа, қайта адам болмағы қиын іс.

Кербез дегенді осындай кер, кердең немеден безіңдер деген сезге ұқсатамын. Тегінде адам баласы, адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ.

Онан басқа нәрселерменен оздым ғой демектің бәрі де — ақымактық.

18. Он Тоғызыншы Сөз

Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады.

Мұндай сөзді есіткенде жайқақтап, шалғырттанып не салбырап, салғырттанып есітсе, не есіткен жерін қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек?

Осындай сөз танымайтұғын елге сөз айтқанша, өзіңді танитұғын шошқаны баққан жақсы деп бір хакім айтқан екен, сол секілді сөз болады.

20. Жиырмасыншы Сөз

Тағдырдың жарлығын білесіздер — өзгерілмейді. Пәндеде бір іс бар жалығу деген. Ол — тағдырда адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі жора тапқан емес. Оған егер бір еліксе, адам баласының құтылмағы қиын. Қайраттанып, сілкіп тастап кетсең де ақырында тағы келіп жеңеді.

Ақылы түгел, ойлы адамның бір баласы байқаса осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма екен? Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңілі аз ба, көп пе жалығады. Анның үшін бәрінің ғайыбын көреді, баянсызын біледі, көңілі бұрынғыдан да суи бастайды.

Дүние бірқалыпты тұрмайды, адамның қуаты, ғұмыры бірқалыпты тұрмайды. Әрбір мақұлыққа Құдай Тағала бірқалыпты тұрмақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бірқалыпты тұра алады?

Бірақ осы жалығу деген әр нені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын — бәрінің баянсызын біліп жеткен, ойлы адамнан шығады. Хаттаки ғұмырдың баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шолақтығын көрген-білгендер тіршіліктен де жалықса болады. Бұлай болғанда ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанибет екен деп ойлаймын.

21.Жиырма Бірінші Сөз

Аз ба, көп пе, адам баласы бір түрлі мақтаннан аман болмағы — қиын іс. Сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым: біреуінің атын үлкендік деп атаймын, біреуін мақтаншақтық деймін.

Үлкендік — адам ішінен өзін өзі бағалы есеп қылмақ. Яғни надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді — осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек. Бұл мінез — ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі. Олар өзімді жақсы демесе, мейлі білсін, жаман дегізбесем екен деп азаптанады.

Екінші, мақтаншақ деген біреуі: "демесін" демейді, "десін" дейді. Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін, әрнешік не түрлі болса да, "десін" деп азаптанып жүріп, "демесінді" ұмытып кетеді. Ұмытпақ түгіл, әуелі іс екен деп ескермейді. Мұндай мақтаншақтардың өзі үш түрлі болады.

Біреуі жатқа мақтанарлық мақтанды іздейді. Ол — надан, ләкин надан да болса адам.

Екіншісі, өз елінің ішінде мақтанарлық мақтанды іздейді. Оның надандығы толық, адамдығы әбден толық емес. Үшіншісі, өз үйіне келіп айтпаса, яки аулына ғана келіп айтпаса, өзге кісі қостамайтын мақтанды іздейді. Ол — наданның наданы ләкин өзі адам емес.

Жатқа мақталсам екен деген елім мақтаса екен дейді. Еліме мақталсам екен деген ағайыным мақтаса екен дейді. Ағайынның ішінде өзі мақтау іздеген өзімді өзім мақтап жетем дейді.

22. Жиырма Екінші Сөз

Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлейін деп ойладым.

Байды қадірлеймін десең бай жоқ. Бай болса өз басының, өз малының еркі өзінде жоқ. Кей бай өзі біреумен күш таластырамын деп, жүз кісіге қорғалауықтығынан жалынып, малын үлестіріп жүр. Ойлайды: жалынтып бердім деп. Ақымақтығынан. Жоқ, өзі жалынып беріп жүр. Қайыр да емес, мырзалық та емес, өз елімен өз жерімен ойрандасып, ойсыздарға қойнын ашып, малын шашып жүр. Кей байлар, елдегі құттылар, сүттілер берекелесе алмаган соң, кеселді қулар көбейіп кетіп, көп қорқытып, іздеген нәрсесі жоқ, еріксіз кім болса соған жеміт болып жүр.

Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болып жүр. Кейбіреуі к...не құрым киізді тұзға малшып тыққан соң есі шығып, мырза болып, еріксіз кім болса соған талтайып емізіп жүр.

Болыс пен биді құрметтейін десең Құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ.

Мықтыны сыйлайын десең, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ.

Есті кісіні тауып құрметтейін десең, әділет, ұят, нысапқа есті кісі елде жоқ. Қулық, сұмдық, арамдық, амалға елдің бәрі де есті.

Ғаріп-қасар бишараны құрметтейін десең, жатқан түйеге міне алмаса да, ол момындыққа есеп емес. Егер мінерлік жайы болса, бірдемені ептеп ілерлік те жайы бар.

Енді қалды қу мен сұм, олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес.

Жә, кімді сүйдік, кімнің тілеуін тіледік? Өзі құрттанып шашылған болыс-билер тұра тұрсын. Әлбәттә, амал жоқ, момындығынан "Ырыс баққан, дау бақпас" деген мақалмен боламын деп бергенімен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштықпен баға алмай, ұры, залым, қуларға жеміт болып жүрген шын момын байларды аямасаң, һәм соның тілеуін тілемесең болмайды. Сонан басқаны таба алмадым.

23. Жиырма Үшінші Сөз

Біздің қазақты оңдырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш бар.

Оның қуанышы: елде бір жаманды тауып, я бір адамның бұл өзі қылмаған жаманшылығы шықса қуанады. Айтады: Құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр гой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қарағанда мен таза кісі емеспін бе?— деп. Оған Құдай Тағала айтып па пәленшеден тәуір болсаң болады деп? Я білгендер айтып па, әйтеуір өзіңнен наданшылығы асқап, я жаманшылығы артылған кісі табылса, сен жаманға қосылмайсың деп? Жаманға салысып жақсы бола ма? Жақсыға салысып жақсы болад-тағы. Жүз ат бәйгеге қосылса, мен бәйге алдым деген сөз болса жарар, алдында неше ат бар деп сұрар, артында қалган ат нешеу деп сұраганның несі сөз? Мен бес аттан, он аттан ілгері едім дегеннің несі қуаныш?

Енді жұбанышы: жалғыз біз бе, елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр гой, көппен көрген ұлы той, көппен бірге болсак, болады-дағы деген сөзді жұбаныш қылады. Оған Құдай Тағала айтып па, көптен қалмасаң болады деп, көпке қаһарым жүрмейді деп пе? Көпке тұзағым жетпейді деп пе? Ғалым көпке келіп пе? Біреуден тарап па? Хикмет[17] көптен тарай ма? Бірден тарай ма? Көпке қорлық жүрмей ме? Бір үйдің іші түгел ауырса, жеңіл тие ме? Жоқ жарымы ауырып, жарымы сау болса, жеңіл тие ме? Жер білмеген көп адам адасып жүрсе, бір жер білетұғын кісінің керегі жоқ па екен? Көп кісі жолаушының бәрінің аты арығаны жақсы ма? Жоқ, жарымы арыса, жарымысының күйлісі жақсы ма? Жұт келсе, елдің бәрінің түгел жұтағаны жақсы ма? Жарым-жартысы аман қалганы жақсы ма? Осы көп ақымақтың бір ақымаққа несі жұбаныш? Тұқымымызбен аузымыз сасық болушы еді деген жаман күйеу қалыңдығын жеңіп пе? Көңілін сол сөзі разы қылуға жетіп пе? Ендеше, көбіңнен қалма, сен де аузыңды сасыта бер деп пе?!

---

[17] (ар. حكمت) – даналық

24. Жиырма Төртінші Сөз

Осы күнде жер жүзінде екі мың миллионнан көп артық адам бар, екі миллион[18] қазақ бар.

Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, енер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды.

Бірімізді-біріміз аңдып, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз.

Үш миллионнан халқы артық дүниеде бір қала да бар, дүниенің бас-аяғын үш айналып көрген кісі толып жатыр.

Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді-біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп, өрістерлік күн болар ма екен?

Әй, не болсын! Жүз қараға екі жүз кісі сұғын қадап жүр ғой, бірін-бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма?

[18] Бұл жерде Абай шамамен айтып отыр. Абай тұсында, 1897 жылы жүргізілген халық санағы бойынша, Ресей империясы шегінде тұратын қазақтардың жалпы саны 4 миллион 84 мың болған (Я. Е. Володарский. Население России за 400 лет. XYI-XX начало вв. М. 1973, с. 111).

25. Жиырма Бесінші Сөз

Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқытса болады. Анық үшін бұл жер Дар әл-Харб[19], мұнда әуел мал табу керек, онан соң ғараб, парсы керек. Қарны аш кісінің көңіліне ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын? Ашап-ішуге малдың тапшылығы да, ағайынның араздығына уа әр түрлі бәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатұғын нәрсе. Мал тапса, қарын тояды. Онан соң білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін, не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі.

Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да — бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болуға, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Анық үшін олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек-көзің ашылады. Әрбіреудің тілін өнерін білген кісі сонымен бірдейлік дағуасына[20] кіреді, аса арсыздана жалынбайды. Дінге де жақсы — білгендік.

Жорғалықпенен көңілін алсам екен деген надан әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін адамшылығын жауырыннан бір қаққанға сатады. Тек майырдың күлгені керек деп, к... ашылса да қам жемейді. Орыстың ғылыми, өнері — дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Ләкин осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес. Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейін, мені көріп және үйренушілер кебейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, законсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, жұрт қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек. Қазірде орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай да тұр. Себебі: ата-анасы, ағайын-туғаны бір жағынан бұзып жатыр. Сөйтсе де осы оқыған балалар — ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық. Не қылса да сөзді ұқтырса болады оларға. Жақсы атаның балалары да көп оқыған жоқ, қайта кедейдің баласын орысқа қорлап берді. Олар осыдан артық қайда барсын?

Және де кейбір қазақтар ағайынымен араздасқанда: "Сенің осы зорлығыңа көнгенше, баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма мұрт қойып кетпесем бе!" деуші еді. Осындай жаман сөзді, Құдайдан қорықпай, пендеден ұялмай айтқан қазақтардың баласы оқығанменен не бола қойсын? Сонда да өзге қазақ балаларынан артық үйренгені немене, қай кеп үйреніпті? Кірді, шықты, ілді, қайтты, түбегейлеп қуған бала да жоқ. Әкесі ел ақшасыменен оқығанға әрең оқытады, өз малын не қылып шығарсын?

Турасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да, орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол — мал аяр жол емес.

---

[19] Қауіпті, бүлінген, Ислам діні қонбаған жер

[20] (ар. دعوة) – үндеу, шақыру, насихат

Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең — оқыт, мал аяма!

Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалган соң, саған рақат керсетер ме, өзі рақат көрер ме, яки жұртқа рақат керсетер ме?

26. Жиырма Алтыншы Сөз

Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, күреске түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанады. Білмеймін, содан артық қуанышы бар ма екен? Әй, жоқ та шыгар!

Осы қуаныш бәрі де қазақ қарындастың ортасында, бір хайуанның өнерінің артылғанына, я бір бөтен адамның жыққанына мақтанарлық не орны бар? Ол озған, алған, жыққан өзі емес, яки баласы емес. Мұның бәрі — қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ, биттей нәрсені бір үлкен іс қылған кісідей қуанған болып, ана өзгелерді ызыландырсам екен демек.

Біреуді ызаландырмақ — шариғатта харам, шаруаға залал, ақылга теріс. Әншейін біреуді ыза қылмақтың несін дәулет біліп, қуанады екен? Жә, болмаса, ана ыза болушы соншалық неге жер болып қалады екен?

Жүйрік ат — кейде ол елде, кейде бұл елде болатұғын нәрсе, қыран құс та, жүйрік ит те — кейде оның қолына, кейде мұның қолына түсетұғын нәрсе. Күшті жігіт те үнемі бір елден шыға ма. Кейде ана елден, кейде мына елден шығады. Мұның бәрін адам өз өнерімен жасаған жоқ. Бір озған, бір жыққан үнемі озып, үнемі жығып жүрмейді. Соның бәрін біле тұрып, жерге кіргендей я бір арамдығы шыққандай, жамандығы білінгендей болып несіне ұялып, қорланады екен?

Енді осылардан ойлап білсеңіз болады: надан ел қуанбас нәрсеге қуанады. һәм қуанғанда не айтып, не қойғанын, не қылғанын өзі білмейді, есі шығып, бір түрлі мастыққа кез болып кетеді. Һәм ұялғандары ұялмас нәрседен ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды.

Мұның бәрі — надандық, ақымақтықтың әсері. Бұларын айтсаң кейбіреуі "рас, рас" деп ұйыған болады. Оған нанба, ертең ол да әлгілердің бірі болып кетеді. Көңілі, көзі жетіп тұрса да, хайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтата алмайды, бір тиянақсыздыққа түсіп кетеді, ешкім тоқтатып, ұқтырып болмайды. Не жаманшылық болса да бір әдет етсе, қазақ ол әдетінен еріксіз қорыққанда я өлгенде тоқтайды, болмаса ақылына жеңгізіп мұным теріс екен деп өздігінен тоқтаған адамды көрмессің.

27. Жиырма Жетінші Сөз

(Сократ Хакимнің сөзі)

Бір күні Сократ Хаким бір Аристодем деген ғалым шәкіртіне Құдай Табарака уатағалаға құлшылық қылмақ турасына айтқан сөзі. Ол өзі құлшылық қылгандарға күлуші еді.

— Әй, Аристодем, ешбір адам бар ма, сенің білуіңше, қылған өнерлері себепті адам таңырқауға лайықты? — деді.

Ол айтты:

— Толып жатыр, қазірет.

— Бірінің атын аташы, — дейді.

— Гомерге бәйітшіліктігі[21] себепті, Софоклге трагедиясы себепті, яғни біреудің сипатына түспектік, Зевксиске суретшілігі себепті таңырқаймын — деп, соған ұқсас неше онан басқа өнерлері әшкере болған жандарды айтты.

— Олай болса, кім артықша ғажайыблануға лайықты, жансыз, ақылсыз, құр пішінді жасайтұғын суретші ме, я жан иесі, ақыл иесі адамды жаратушы ма?— дейді.

— Соңгысы лайықты, — дейді, — бірақ ол Жаратушы жаратты, өздігінен кез келіп, солай болып кетпей, басынан біліп істеген хикметімен болса — дейді.

— Жә, пайдалы нәрсе дүниеде көп, бірінің пайдасы көрініп, білініп тұрады. Кейбірінің пайдасы анық білінбейді. Соның қайсысын хикмет көресің? — дейді.

— Әрине, әшкере пайдаға бола жаратылғанын хикмет десек керек деймін, — дейді.

— Жә, олай болса, адамды Жаратушы хауаси хамса заьри[22] бергенде, тахқиқ ойлап, олардың пайдасының барлығы түгел оған мұқтаж боларлығын біліп бергендігі әшкере тұр ғой. Әуелі көзді көрсін деп беріпті, егер көз жоқ болса, дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтіп ләззәт алар едік? Ол көз өзі нәзік болған себепті, керегіне қарай ашып, жауып тұрсын үшін қабақ беріпті. Желден, ұшқыннан қаға берсін болсын үшін кірпік беріпті. Құлақ болмаса, не қаңғыр, не дүңгір, жақсы үн, күй, ән, — ешбірінен ләззәт ала алмас едік. Мұрын иіс білмесе, дүниеде болған жақсы иіске ғашық болмақ, жаман иістен қашық болмақтық қолымыздан келмес еді. Таңдай, тіл дәм білмесе, дүниеде не тәтті, не қатты, не дәмдінің қайсысынан ләззәт алар едік?

Бұлардың бәрі біздің пайдамыз емес пе?

Көзді, мұрынды мұндай ауызға жақын жаратыпты, ішіп-жеген асымыздың тазалығын көріп, исін біліп ішіп-жесін деп. Бізге керегі бар болса да, жеркенерлік жер бар тесіктерді бұл бастағы ғазиз білімді жерімізден алыс

[21] Ақындығы
[22] Сыртқы бес сипат, бес сезім мүшесі

апарып тесіпті, мұның бәрі хикметпен біліп істелгендігіне дәлел емес пе? — депті.

Сонда Аристодем тахқиқ ойлап тексергенде адамды Жаратушы артық хикмет иесі екендігіне һәм махаббаты бірлән жаратқандығына шүбәсі қалмады.

— Олай болғанда және не ойлайсың, һәмма мақұлықтарды жас балаларына елжіретіп, үйірілтіп тұруын көргенде, уа һәмма мақұлықаттың өлімін жек көріп, тіршілікте көп қалмақтығын тілеп, ижтиһат қылуын көргенде өсіп-өнуінің қамында болудан басқа істі аз ойламақтары — бұларының бәрі жұрт болсын, өссін, өнсін үшін.

Солардың жаратқанда көңілдерін солайша ынтықтандырып қойғандығы һәм мұның бәрі жақсы көргендігінен екенін білдірмей ме? — дейді. Және:

— Ей, Аристодем! Қалайша сен бір өзіңнен, яғни адамнан басқада ақыл жоқ деп ойлайсың? — деді.

— Адамның денесі, өзің жүрген жердің бір битімдей құмына ұқсас емес пе? Денеңде болған дымдар жердегі сулардың бір тамшысы емес пе? Жә, сен бұл ақылға қайдан ие болдың? Әрине, қайдан келсе де, жан деген нәрсе келді де, сонан соң ие болдың.

Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті көрімдігіне һәм қандай лайықты жарастықты законімен жаратылып, оның ешбірінің бұзылмайтұғынын көресің. Бұлардың бәріне таңғажайып қаласың һәм ақылың жетпейді, осының бәрі де кез келгендікпенен бір нәрседен жаралған ба, яки бұлардың иесі бір елшеусіз ұлы ақыл ма? Егер ақылменен болмаса, бұлайша бұл хисабына, өлшеуіне ой жетпейтұғын дүние әрбір түрлі керекке бола жаратылып һәм бірі-біріне себеппен байланыстырылып, пәнденің ақылына өлшеу бермейтұғын мықты көркем законға қаратылып жаратылды,— дейді.

Ол айтты:

— Тахқиқ бұл айтқаныңның бәрі рас, Жаратушы артық ақыл иесі екендігі мағлұм болды. Ол Құдайдың ұлықтығына іңкәрім жоқ. Бірақ соңдай ұлық Құдай менің құлшылығыма не қылып мұқтаж болады?— деді.

— Ей, Аристодем! Қате айтасың. Мұқтаж болмағанда да, біреу сенің қамыңды жесе, сенің оған қарыздар екендігіне де ұстаз керек пе?— деді.

Аристодем айтты:

Ол менің қамымды жейтұғынын мен қайдан білем,— деді:

— Жә, олай болса, һәмма мақлұққа да қара, өзіне де қара, жанды бәрімізге де беріпті. Жанның жарығын бәрімізге де бірдей ұғарлық қылып беріп пе? Адам алдын, артын, һәм осы күнін — үшеуін де тегіс ойлап тексереді. Хайуан артын, осы күнін де бұлдыр біледі, алдыңғы жағын тексермекке тіпті жоқ. Хайуанға берген денеге қара, адамга берген денеге қара. Адам екі аяғына басып тік тұрып, дүниені тегіс көрмекке, тегіс тексермекке лайықты һәм өзге хайуандарды құлданарлық, пайдасын керерлік лайығы бар. Хайуанның бірі аяғына сеніп, бірі қанатына сеніп жүр, бір өзіндей хайуанды құлданарлық лайығы жок.

Адам өзі өзіне сенбесе, адамды да хайуан секілді қылып жаратса, еш нәрсеге жарамас еді. Хайуанға сұлтан болуға ғана лайығы бар. Хайуанға адамның ақылын берсе, мұнша шеберлік, мұнша даркарлік, бір-біріне ғылым үйретерлік шешендік салахият ол денеге лайықты келмейді. Қай егіз шаһар жасап, құрал, неше түрлі сайман жасап, сыпайылық шеберліктің үдесінен шығарлық қисыны бар? Бірақ адам баласы болмаса, бұл ғажайып ақылды және ғажайыппен һәм жасаған денеге кіргізіп, мұнша салахият иесі қылғаны хикметпенен өзге хайуанга сұлтан қылғандығына дәлел емес пе? Ол дәлел болса, адам баласын артық көріп, қамын әуелден Алланың өзі ойлап жасағынына да дәлел емес пе? Енді адам баласының құлшылық қылмаққа қарыздар екені мағлұм болмай ма? — депті.

28. Жиырма Сегізінші Сөз

Ей, мұсылмандар! Біреу бай болса, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреу есті, біреу есер болса; біреудің көңілі жақсылыққа мейілді, біреудің көңілі жаманшылыққа мейілді — бұлар неліктен,— десе біреу, сіздер айтасыздар: Құдай Тағаланың жаратуынан, бұйрығынша болған іс деп.

Жә, олай болса, біз Құдай Тағаланы ғайыбы жоқ, міні жоқ, өзі әділ деп иман келтіріп едік. Енді Құдай Тағала бір антұрғанға, еңбексізге мал береді екен. Бір Құдайдан тілеп, еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп асырарлық та қылмай кедей қылады екен. Ешкімге залалсыз бір момынды ауру қылып, қор қылады екен. Қайда бір ұры, залымның денін сау қылады екен. Әке-шешесі бір, екі баланың бірін есті, бірін есер қылады екен.

Тамам жұртқа бұзық болма, түзік бол деп жарлық шашып, жол салады екен. Түзікті бейіске шығарамын, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманшылыққа мейілдендіріп, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамандыққа бұрып жіберіп тұрады екен. Осының бәрі Құдай Тағаланың ғайыпсыз, мінсіз ғафур[23] рахимдығына, әділдігіне лайық келе ме? Жұрт та, мүлік те — өзінікі. Бұл қылганын не дей аламыз? Өз мүлкін өзі не қылса қыла береді.

Оны ғайыпты болды дей алмаймыз десең, ол сөзің Құдай Тағаланың ғайыбы, міні жоқ емес, толып жатыр, бірақ айтуға бата алмаймыз дегенің емес пе? Олай болғанда, пенде өз тырысқандыгыменен не табады? Бәрін қылдырушы өзі екен. Пенде пендеге өкпелейтұғын еш нәрсе жоқ. Кім жақсылық, кім жамандық қылсадағы Құдайдан келген жарлықты қылып жүр екен дейміз бе?

Әрбір ақылы бар кісіге иман парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз екен. Және де әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек. Жә, енді біз ақылды еркіне жібермесек, Құдай Тағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады, "Мені таныған ақылменен таныр" дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрган жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң, діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған ғибадат не болады? Жоқ, сен жақсылық, жамандықты жаратқан — Құдай, ләкин қылдырған Құдай емес, ауруды жаратқан Құдай, ауыртқан Құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан Құдай, бай қылган, кедей қылган Құдай емес деп, нанып, ұқсаң болар, әйтпесе — жоқ.

---

[23] кешіруші

29. Жиырма Тоғызыншы Сөз

Қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны да бар.

Әуелі "Жарлы болсаң, арлы болма" дейді. Ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын. Егер онысы жалға жүргенінде жаныңды қинап еңбекпенен мал тап деген сөз болса, — ол ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек — ол арлы адамның ісі.

"Қалауын тапса қар жанады", "Сұрауын тапса адам баласының бермесі жоқ" деген ең барып тұрган Құдай ұрған сөз осы. Сұрауын табамын, қалауын табамын деп қорлықпенен өмір өткізгенше малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой.

"Атың шықпаса, жер өрте" дейді. Жер өртеп шығарған аттың несі мұрат? "Жүз күн атан болганша, бір күн бура бол" дейді. Тәңірге жазып мінбей-түспей, арып, шөмеңдеп диуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды.

"Алтын көрсе, періште жолдан таяды" дейді. Періштеден садаға кеткір-ай! Перішге алтынды не қылсын, өзінің көрсеқызар сұмдығын қостағалы айтқаны.

"Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті" дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның тәтті дерлік не жаны бар? Ата-анасын малға сатпақ ең арсыздың қылығы емес пе? Ата-ана шамасы келсе, михнаттанып мал жиса да, дүниелік жиса да, артымда балаларыма қалсын дейді. Ол ата-анасын сатқан соң, Құдайға дұшпандық іс емес пе? Осындай білместікпенен айтылған сөздеріне бек сақ болу керек.

30. Отызыншы Сөз

Қырқын мінсе қыр артылмайтұғын осы бір "қырт мақтан" деген бір мақтан бар, сол неге керек, неге жарайды? Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кең толғау, үлкен ой жоқ, не балуандығы жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдығы, арлылығы жоқ.

Мойнын бұрып қойып: "Өй, Тәңірі-ай, қойшы әрі, кімнен кім артық дейсің, кімнің басы кімнің қанжығасында жүр, ол менің қазаныма ас салып беріп жүр ме, мен онан сауын сауып отырмын ба"— деп бұлғақтап, немесе: "аяғаным жаным ба? Өй, енесін ұрайын, өліп кетпей неге керек! Азар болса атылып, я осы үшін айдалып кетсем де көнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ма" деп қалшылдайтұғын кісі көп қой.

Өздерің көріп жүрсіңдер, осы айтқан сөз бойына лайық қазақ көрдіңдер ме? Өлімге шыдайтұғын қазақ көргенім жоқ, елімге шыдамаймын деген де қазақ көргенім жоқ, кеңірдегін ғана көрсетеді-ау "қиылып қала қалайын" деп.

Егер осы сөз бойына лайық кісі көрінсе, ақылы жоқ болса да, қайратыменен-ақ кісі айдындыратұғын адам болғаны ғой! Егер шын айғайды көргенде, кірер жерін таба алмайтұғын дарақы жұртты осы сөзімен айдындырамын, "мына кәпірден кісі шошитұғын екен" дегізіп айдындырайын деп айтып отырған құр домбытпасы болып, босқа қоқиып отырса, соны не дейміз?

Ай, Құдай-ай! Жанға мырза қылатұғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тиын есеп көрмейтұғыны, жомарттығы — әр түрлі белгісі бойында түрмас па еді?

"Ұялмас бетке талмас жақ береді" деп, көп былжыраған арсыз, ұятсыздың бірі-дағы.

31. Отыз Бірінші Сөз

Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар:

әуелі — көкірегі байлаулы берік болмақ керек;

екінші — сол нәрсені естігенде я көргенде ғибрәтлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек;

үшінші — сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек;

төртінші — ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек.

Ой кеселдері: уайымсыз, салғыртық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу. Бұл төрт нәрсе — күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер.

32. Отыз Екінші Сөз

Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуел білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмек керек. Оларды білмей, іздегенмен табылмас.

Әуел — білім-ғылым табылса, дүниенің бір қызықты нәрсесіне де керек болар еді деп іздемеске керек. Анық үшін білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәулет білсең һәм әр білмегеніңді білген уақытта көңілде бір рахат хұзур хасил[24] болады. Сол рахат білгеніңді берік ұстап, білмегеніңді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігеніңді, көргеніңді көңлің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады.

Егер дін көңілің өзге нәрседе болса, білім-ғылымды бірақ соған себеп қана қылмақ үшін үйренсең, ондай білімге көңіліңнің мейрімі, асырап алған шешеңнің мейрімі секілді болады. Адам көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де мейірленеді, тезірек қолга түседі. Шала мейір шала байқайды.

Екінші — ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Бахасқа бола үйренбе, азырақ бахас көңліңді пысықтандырмақ үшін залал да емес, көбірек бахас адамды түземек түгіл, бұзады. Анық себебі әрбір бахасшыл адам хақты шығармақ үшін ғана бахас қылмайды, жеңбек үшін бахас қылады. Ондай бахас хасудшілікті[25] зорайтады, адамшылықты зорайтпайды. Бәлкім азайтады. Және мақсаты ғылымдағы мақсат болмайды, адамды шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады. Мұндай қиял өзі де бұзықтарда болады. Жүз тура жолдағыларды шатастырушы кісі бір қисық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін! Бахас — өзі де ғылымның бір жолы, бірақ оған хирслану[26] жарамайды. Егер хирсланса, өз сөзімшіл ғурурлық[27], мақтаншақтық, хүсідшілік бойын жеңсе, ондай кісі адам бойына қорлық келтіретұғын өтіріктен де, өсектен де, ұрсып-төбелесуден де қашық болмайды.

Үшінші — әр хақиқатқа тырысып иждиһатыңмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма! Егерде ондай білгендігің өзіңді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?

Төртінші — білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі — мұлахаза[28], екінші — мұхафаза[29]. Бул екі қуатты зорайту жаһатінде[30] болмақ керек. Бұлар зораймай, ғылым зораймайды.

---

[24] тыныштық, рахатшылық
[25] күндеу, күндеушілікті
[26] ашқарақтану, қомағайлану, сараң болу
[27] менмендік, ірілік
[28] (ар. ملاحظة) – ойласу, пікір алысу
[29] (ар. محافظة) – өз пікірін қорғау, мықты болу
[30] Барлық күшті жұмсау, тырысу

Бесінші — осы сөздің он тоғызыншы бабында жазылған ақыл кеселі деген терт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде уайымсыз салғыртық деген бір нәрсе бар, зиньар[31], жаным, соған бек сақ бол, әсіресе! Әуел Құданың, екінші — халықтың, үшінші — дәулеттің, төртінші ғибраттың бесінші — ақылдың, ардың бәрінің дұшпаны ол. Ар бар жерде бұлар болмайды.

Алтыншы — ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты бар. Сол мінез бұзылмасын! Көрсе қызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық, мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын? Бұл бір ақыл үшін, ар үшін болсын!

---

[31] қалайда, әйтеуір

33. Отыз Үшінші Сөз

Егер де мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі — қазақтың әулиесі сол. Бірақ Құдай Тағала қолына аз-маз өнер берген қазақтың кеселдері болады.

Әуел — бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп, артық ісмерлер іздеп жүріп көріп, біраз істес болып, өнер арттырайын деп, түзден өнер іздемейді, Қолындағы аз-мұзына мақтанып, осы да болады деп, баяғы қазақтың талапсыздығына тартып, жатып алады.

Екінші — ерінбей істей беру керек қой. Бір-екі қара табылса, малға бөге қалған кісімсіп, "маған мал жоқ па?" дегендей қылып, ерішек, салқау, салғырт, кербездікке салынады.

Үшінші —"дарқансың ғой, өнерлісің ғой, шырағым", немесе "ағеке, нең кетеді осы ғанамды істеп бер!" дегенде маған да біреу жалынарлыққа жеткен екенмін деп мақтанып кетіп, пайдасыз алдауға, қу тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді. Және анаған дүниенің қызығы алдауды білген дегізіп, көңілін де мақтандырып кетеді.

Төртінші — тамыршылдау келеді. Бағанағы алдамшы шайтан тамыр болалық деп, бір болымсызын берген болып, артынан үйтемін-бүйтемін, қарық қыламын, тамырым, досым десе, мен де керектінің бірі болып қалыппын ғой деп және жасынан іс істеп үйден шықпағандық қылып, жоқ-барға тырысып, алдағанды білмей, дереу оның жетпегенін жеткіземін деп, тіпті жетпесе өзінен қосып, қылып бер дегенінің бәрін қылып беріп, күні өтіп еңбек қылар уақытынан айрылып, "жоғары шыққа" қарық болып, тамак, киім, борыш есінен шығып кетіп, енді олар қысқан күні біреудің малын бұлдап қарызға алады.

Оны қылып берейін, мұны қылып берейін деп сонымен табысы құралмай, борышы асып, дауға айналып, адамшылықтан айрылып, қор болып кетеді. Осы несі екен? Қазақтың баласының өзі алдағыш бола тұрып және өзі біреуге алдатқыш болатындығы қалай?

34. Отыз Төртінші Сөз

Жұрттың бәрі біледі өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, бір алғанды қайта жібермейтұғынын. Қазак осыған да, амал жоқ, нанады, анық өз ойына, акылына тексертіп нанбайды.

Және һәмманы жаратқан Құдай бар, ахиретте сұрау алады, жамандыққа жазғырады, жақсылыққа жарылғайды, жазғыруы да, жарылғауы да пенде ісіне ұқсамайды, бегірек есепсіз қинауы да бар, бегірек есепсіз жетістіруі де бар деп, бәріне — сендік дейді. Жоқ, онысына мен сенбеймін. Олар сендім десе де, анық акиқат көзі жетіп, ден қойып, ұйып сенбейді. Ол екеуіне анық сенген кісі уайым ойлап не керек? Осы екеуіне лайықты жақсылықты өздері де іздеп таба береді. Егер де осы екеуіне бұлдыр сеніп отырса, енді неге сендіре аламыз. Оны кайтіп түзете аламыз? Оларды мұсылман деп, қалайша иманы бар ғой дейміз.

Кімде кім ахиретте де, дүниеден де қор болмаймын десе, білмек керек: еш адамның көңілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі ынтық құмарлық бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы — олар да бірдей болмайды. Мұндай екі нәрсені бірдей болады деп айтуға мүмкін емес. Олай болғанда қай адамның көңілінде дүние қайғысы, дүние қуанышы ахирет қайғысынан, ахирет қуанышынан артық болса — мұсылман емес. Енді ойлап қарай бер, біздің қазақ та мұсылман екен.

Егер де екі нәрсе болса, бірі ахиретке керекті, бірі осы дүниеде керекті, бірін алса, бірі тимейтұғын болса, сонда біреу ахиретке керектіні алмай, екінші кез келгенде алармын деп, жоқ, егер кез болмайтұғын болса, кең Құдай өзі кеңшілікпен кешіреді-дағы, мына кезі келіп тұрғанда мұны жіберіп болмас деп, дүниеге керектіні алса, енді ол кісі жанын берсе, ахиретті дүниеге сатқаным жоқ деп, нануга бола ма?

Адам баласына адам баласының бәрі — дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде — туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазаң, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің — бәрі бірдей, ахиретке қарай — өлуің, көрге кіруің, шіруің, махшарда сұралуың — бәрі бірдей, екі дүниенің қайғысына, пәлесіне хаупің, екі дүниенің жақсылығына рахатың бәрі бірдей екен. Бес күндік өмірің бар ма, жоқ па? Біріңе-бірің қонақ екенсің, өзің дүниеге де қонақ екенсің, біреудің бағына, малына күндестік қылып, я көрсеқызарлық қылып кез алартыспақ лайық па?

Тілеуді Құдайдан тілемей, пендеден тілеп, өз бетімен еңбегімді жандыр демей, пәленшенікін әпер демек ол Құдайға айтарлық сөз бе? Құдай біреу үшін біреуге жәбір қылуына лайығы бар ма? Екі сөздің басын қосарлық не ақылы не ғылымы жок, тұра, өзімдікін жөн қыламын деп, құр "өй, Тәнір-ай!" деп таласа бергеннің несі сөз? Оның несі адам?

35. Отыз Бесінші Сөз

Махшарға барғанда Құдай Тағала қажы, молда, сопы, жомарт, шейіттерді қатар қойып, сұрар дейді. Дүниеде ғиззат-хұрмет алмақ үшін, қажы болмақ үшін қажы болғанды, молда болғанды, сопы болғанды, жомарт болғанды, шейіт болғандарды бір бөлек қояр дейді. Ахиретке бола бір ғана Құдай Тағаланың разылығын таппақ үшін болғандарды бір бөлек қояр дейді.

Дүние үшін болғандарға айтар дейді: "Сендер дүниеде қажеке, молдеке, сопеке, мырзеке, батыреке аталмақ үшін өнер қылып едіңдер, ол дүниең мұнда жоқ. Сендердің ол қызықты дүниең харап болған сонымен бірге қылған өнерлерің де бітті. Енді мұнда құрмет алмақ түгіл, сұрау беріңдер! Мал бердім, өмір бердім, не үшін сол малдарыңды, өмірлеріңді, бетіңе ахиретті ұстап, ден ниетің дүниеде тұрып, жұртты алдамақ үшін сарып қылыңдар?"— деп.

Әне шын ниетімнен орнын тауып, бір Құдайдың разылығы үшін өнер қылғандарға айтар дейді: "Сендер бір ғана менің разылығымды іздеп малдарыңды, өмірлеріңді сарып қылып едіңдер, мен разы болдым. Сіздерге лайықты құрметті орным бар, дайын, кіріңдер! Һәм ол разылықтарыңнан басқа осы махшар ішінде, сендердің осы қылғаныңа өзі қылмаса да, іші еріп ынтық болған достарың табылса, шафағат қылыңдар!" деп айтар дейді.

36. Отыз Алтыншы Сөз

Пайғамбарымыз салалаһу ғалайһи уәселәмнің [32] хадис шарифінде [33] айтыпты: "Мән лә хаяһун уә лә иманун ләһу"[34] деп, яғни кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ, деген. Біздің қазақтың өзінің мақалы да бар: "Ұят кімде болса, иман сонда" деген. Енді бұл сөзден білінді, ұят, өзі иманның бір мүшесі екен. Олай болғанда, білмек керек, ұят өзі қандай нәрсе?

Бір ұят бар — надандықтың ұяты: Жас бала сөз айтудан ұялған секілді, жақсы адамның алдында жазықсыз-ақ әншейін барып жолығысудан ұялған секілді. Не шариғатқа теріс, не ақылға теріс жазығы жоқ болса да, надандықтан бойын керістендіріп, шешілмегендік қылып, ұялмас нәрседен ұялған ұялу — ақымақтық, жамандық.

Шын ұят сондай нәрсе: шариғатқа теріс я ақылға теріс, я абиұрлы бойға теріс бір іс себепті болады. Мұндай ұят екі түрлі болады. Біреуі — ондай қылық өзіңнен шықпай-ақ, бір бөтен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесің. Мұның себебі, сол ұят істі қылған адамды есіркегендіктен болады. "Япырмай, мына байғұсқа не болды, енді мұның өзі не болады дегендей, бір нәрсе іштен рақым секілді болып келіп, өзіңді қысып, қызартып кетеді.

Біреуі сондай ұят, шариғатқа теріс, я ақылга, я абиұрлы бойға теріс, я адамшылыққа кесел қылық, қатеден, яки нәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады. Мұндай ұят қылық қылгандығыңды бөтен кісі білмесе де, өз ақылың өз нысабың өзіңді сөккен соң, іштен ұят келіп, өзіне жаза тарттырады. Кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі қысымға түсесің. Мұндай ұяты күшті адамдар ұйқыдан, тамақтан қалатұғыны да бар, хатта өзін-өзі өлтіретұғын кісілер де болады. Ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойныңа салып, сөгіп қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Көзіңнің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, еш нәрсені көрмейді. Мұндай қылыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ, десе болар.

Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да. "Ол істен мен ұятты болдым дедім ғой, енді нең бар?"— дейді. Я болмаса, "жә, жә, оған мен-ақ ұятты болайын, сен өзің де сүйтпеп пе едің"— дейді. Немесе "пәленше де, түгенше де тірі жүр ғой, пәлен қылған, түген қылған, менікі оның қасында несі сөз, пәлендей, түгендей мәнісі бар емес пе еді?"— деп, ұялтамын десең, жап-жай отырып дауын сабап отырады. Осыны ұялған кісі дейміз бе, ұялмаған кісі дейміз бе? Ұялған десек, хадис анау, жақсылардан қалған сөз анау. Осындай адамның иманы бар дейміз бе, жок дейміз бе?!

---

[32] (ар. صلّى الله عليه وسلّم) – Оған Алланың сәлемі мен рақметі болсын деген сөз

[33] (ар. حديث شريف) – Пайғамбар туралы әңгімелер

[34] من لا حياه و لا امان له

37. Отыз Жетінші Сөз

1. Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес.

2. Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өні қашады.

3. Хикмет сөздер өзімшіл наданға айтқанда, көңіл уанғаны да болады, өшкені де болады.

4. Кісіге біліміне қарай болыстық қыл: татымсызға қылған болыстық адамды бұзады.

5. Әкесінің баласы — адамның дұспаны.
Адамның баласы — бауырың.

6. Ер артық сұраса да азға разы болады.
Ез аз сұрар, артылтып берсең де разы болмас.

7. Өзің үшін еңбек қылсаң өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың.

8. Сократқа у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, Пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? Ол — көп, ендеше, көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, женге сал.

9. Адам баласын замана өстіреді, кімде-кім жаман болса, замандасының бәрі виноват.

10. Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім.

11. Дүниеде жалғыз қалган адам — адамның өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды?

12. Жамандықты кім көрмейді. Үмітін үзбек — қайратсыздық. Дүниеде еш нәрседе баян жоқ екені рас, жамандық та кайдан баяндап қалады дейсің! Қары қалың қатты қыстың артынан көгі қалың, көлі мол жақсы жаз келмеуші ме еді!

13. Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында болғаны. Егер де аузынан қара қан ағызса, домбыт мақтаншақ я қорқақ.

14. Қуанбақтық пен бақ — мастықтың үлкені, мыңнан бір кісі-ақ к...н ашпайтұғын, ақылы бойында қалады.

15. Егер ісім өнсін десең, ретін тап.

16. Биік маңсап — биік жартас.
Ерінбей еңбектеп жылан да шығады.
Екпіндеп ұшып қыран да шығады.
Жікшіл ел жетпей мақтайды,
Желөкпелер шын деп ойлайды.

17. Дүние — үлкен көл,
Заман — соққан жел,
Алдыңғы толқын — ағалар,

Артқы толқың — інілер,
Кезекпенен өлінер,
Баяғыдай көрінер.

18. Бақпен аскан патшадан,
Мимен аскан қара артық;
Сақалын сатқан кәріден
Еңбегін сатқан бала артық.

19. Тоқ тіленші — адам сайтаны,
Харакетсіз сопы — монтаны.

20. Жаман дос — көлеңке,
Басыңды күн шалса,
Қашып құтыла алмайсың;
Басыңды бұлт шалса,
Іздеп таба алмайсын.

21. Досы жоқпен сырлас,
Досы көппен сыйлас.
Қайғысыздан сақ бол,
Қайғылыға жақ бол.

22. Қайратсыз ашу — тұл,
Тұрлаусыз гашық — тұл,
Шәкіртсіз ғалым — тұл.

23. Бағың өскенше тілеуіңді ел де тілейді, өзің де тілейсің, бағың өскен соң — өзің ғана тілейсің.

38. Отыз Сегізінші Сөз

Ей, жүрегімнің қуаты, перзентлерім! Сіздерге адам ұғылының мінездері тұғралы біраз сөз жазып ядкар[35] қалдырайын. Ықылас бірлән оқып, ұғып алыңыздар, аның үшін махаббатың толады. Махаббат — әуел адамның адамдығы, ғақыл, ғылым деген нәрселер бірлән. Мұның табылмақтығына себептер — әуелі һауас сәлим[36] һәм тән саулық, бұлар туысынан болады, қалмысы жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады, Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады.

Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша. Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады. Сонан соң ғана Алла Тағаланы танымақтық өзің танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана жәліб мәнфағат[37] дәфғы мұзарратларны[38] айырмақлық секілді ғылым-білімді үйренсе, білсе деп үміт қылмаққа болады. Болмаса жоқ, ең болмаса шала. Аның үшін көбінесе балаларды жасында ата-аналары қиянатшылыққа салындырып алады, соңынан моллаға берген болады я ол балалары өздері барған болады — ешбір бәһра[39] болмайды.

Ол қиянатшыл балалары талапқа да, ғылымга да, ұстазға да, хаттә[40] иман иғтиқатқа[41] да қиянат бірлән болады. Бұл қиянатшылар жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамшылығының кәмелат[42] таппағы — қиынның қиыны. Себебі, Алла Тағала өзі — хақиқат жолы. Хақиқат бірлән растық — қиянаттың дұшпаны, дұшпаны арқылы шақыртқанға дос келе ме? Көңілде өзге махаббат тұрғанда хақлықты таппайды. Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбік, хикметін білмекке ынтық бірлән табылады. Ол — Алланың ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылымға нттықтық, өзі де адамга өзіндік ғылым береді.

Аның үшін ол Алланың өзіне гашықтық керек. Ғылым — Алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, ғиззат-хұрмет[43] таппақ секілді нәрселердің махаббаты бірлән ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды.

Мал, мақтан, ғиззат-хұрмет адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады. Егер де адам өзі оларға табынып іздесе, тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады. Енді хақиқат сүйіп, шынды білмек құмарың бар болса,

---

[35] есткерткіш, есте қалу
[36] жақсы сипат
[37] пайдалыны алу
[38] зарарлыны кешіру, қашыру
[39] пайда, нәтиже
[40] тіпті
[41] нану, сену
[42] жетілу, толығу
[43] қадір, сый

адамдыққа лайықты ықыласты құлагыңды қой. Әуел дін исламның жолындағы пәнделер, иманның хақиқатын білсін. Иман дегеніміз бір ғана инанмақ емес, сен Алла Тағаланың бірлігіне, уа Құранның анық сөзі екендігіне, уа Пайгамбарымыз Мұхаммед Мұстафа саллаллаһу ғалайһи уәсәлләм[44] анық тарамынан елші екендігіне инандық. Жә, не бітті? Сен Алла Тағалаға Алла Тағала үшін иман келтіремісің я өзің үшін де иман келтіремісің? Сен иман келтірмесең де Алла Тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Я өзің үшін иман келтірсең, жә инандың. Ол инанмақтық бірлән қалса, саған пайда бермейді. Анық үшін сен өзің инанмақтығыңнан пайда ала алмадың: пайдаланамын десең, пайда береді, кәміл иман болады. Пайданы қалайша алуды білмек керек.

Сіз "Әменту биллаһи кәма һуә би исмайһи уа сифатиһи"[45] дедіңіз. Ол есім аллалар[46] һәмма ол Алла Тағаланың фиғыл ғазимләрінің[47] аттары, олардың мағынасын біл һәм сегіз сифат затиялары[48] не деген сөз кәміл үйрен. Өзіңді анық құлы біліп, өзіңді мүслім[49] ат қайып, тәслим[50] болғаныңа раст боласың да. Өз пиғылдарыңды соған өз халіңше ұқсатуды шарт қыл. Алла Тағала ұқсай алам ба деп, надандық бірлән ол сөзден жиіркенбе, ұқсамақ — дәл бірдейлік дағуасы бірлән емес, соның соңында болмақ. Анық үшін Алла Тағаланың сипаттары: Хаят[51], Ғылым, Құдірет[52], Басар[53], Сәміғ[54], Ирада[55], Кәлам[56], Тәкин[57].

Бүл сегізінен Алла Тағаладағыдай кәмәлат-газамат[58] бірлән болмаса да, пендесінде де әр бірінен өз халінше бар қылып жаратыпты.

Жә, біз өзіміздің бойымыздағы сегіз зәрра[59] аттас сипатымызды олАлла Тағаланың сегіз ұлығ сипатынан бас бұрғызып, өзге жолға салмақ бірлән біздің атымыз мүслим бола ала ма? Болмаса керек. Жә, ол сегіз сипатына сипатымызды һәм ол аттары бірлән ағламланған[60] фиғыл Құдаға фиғлымызды ертпек не бірлән табылады, қалайша табылады, аны білмек керек. Ол — Алла Тағаланың заты, ешбір сипатқа мұқтаж емес, біздің ғақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сипаттар бірлән тағрифлап[61] танымаққа керек. Егер де ол сипаттар бірлән тағрифламасақ бізге мағрифатулла[62] қиын болады. Біз Алла Тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін

---

44 (ар. صلّى الله عليه وسلّم) – Оған Алланың сәлемі мен рақметі болсын деген сөз
45 (ар. امنت بالله كما هو باسماءه وصفاته) – Құдайға, Оның есімдері мен сипаттарына иман келтірдім
46 Алланың аттары
47 ұлы іс
48 өзіне қас, өзіне лайық болған сипат
49 мұсылман
50 берілу
51 тіршілік, тірі болу
52 күш
53 көру, көруші
54 есту, естуші
55 тілеу, қалау
56 сөйлеп, сөйлеуші
57 бар қылу, болдыру
58 үлкен жетісу
59 кішкентай, титтей
60 белгілі, мәлім, анық
61 айыру, анықтау, білу
62 Алланы тану

емес. Заты түгел, хикметше ешбір хаким ақыл ерістіре алмады. Алла Тағала өлшеусіз, біздің ақылымыз — өлшеулі. Өлшеулі бірлән өлшеусізді білуге болмайды. Біз Алла Тағала "бір" дейміз, "бар" демеклік те — ғақылымызға ұғымның бір тиянағы үшін айтылған сөз. Болмаса ол "бір" демеклік те Алла Тағалаға лайықты келмейді. Аның үшін мүмкінаттың[63] ішінде не нәрсенің үжуді[64] бар болса, ол бірліктен құтылмайды. Әрбір хадиске[65] айтылатұғын бір кадимге тағриф болмайды. Ол "бір" деген сөз ғаламның ішінде, ғалам Алла Тағаланың ішінде, Құдай Табарака уатағала кітаптарда сегіз сүбутия[66] сипаттары бірлән, уа тоқсан тоғыз Әсма-и хүсналар[67] бірлән білдірген. Бұлардың һәммасы Алла Тағаланың затия[68] сүбутия уә фиглия[69] сипаттары дүр.

Мен мұнда сіздерге төртеуін білдіремін. Оның екеуі — ғылым, құдірет. Сегіз сипаттан қалган алтауы — бұларға шарх[70]. Ол алтауының бірі — хаят, яғни тірлік.

Алланы бар дедік, бір дедік, ғылым құдіреті сипаты бірлән сипаттадық. Жә бұл бірлік, барлык ғылым, құдірет олуда[71] боларлық нәрселер ме? Әлбәттә, ғылым құдіреті бар болады: хаяты — мағлұм, бірі — ирада, яғни қаламақ. Ғылым бар болса, қаламақ та бар. Ол еш нәрсеге харакет бермейді. Һәммаға харакет беретұғын өзі. Ол ирада — ғылымның бір сипаты кәлем, яғни сөйлеуші деген: сөз қаріпсіз, дауыссыз болушы ма еді? Алланың сөзі — қаріпсіз, дауыссыз. Енді олай болса, айтқандай қылып білдіретұғын құдіреті және басар, сәмиғ, яғни көруші, естуші деген. Алла Тағаланың көрмегі, естімегі біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты.

Бірі тәкуин, яғни барлыққа келтіруші деген сөз. Егер барлыққа келтірмегі бір өз алдына сипат болса, Алла Тағаланың сипаты өзіндей қадім, һәм әзәли[72], һәм әдәби[73] болады да, һәмишә[74] барлыққа келтіруден босанбаса, бір сипаты бір сипатынан үлкен я кіші боларға жарамайды. Олай болғанда ғылым, құдірет сипаттары секілді босанбай, һәр уақыт жаратуда болса, бір ықтиярсыздық шығады. Ықтиярсыздық Алла Тағалаға лайықты емес. Оның барлыққа келтірмегі — құдіретіне ғана бір шарх. Бұл ғылым, құдірет екі сипат бірлән сегіз сипат бұзылмастан түгел болады. Ол ғылым құдіретте ешбір ниһаятсіз[75] ғылымында ғафлят[76], құдіретінде епсіздік я нашарлық жоқ. Саниғын

---

[63] болуы мүмкін нәрселер
[64] бар болу, болмыс
[65] Пайғамбарымыздың сөзі
[66] орнықты, тұрақты
[67] көркем, жақсы (Аллаға тән) есімдер
[68] өзіне лайық
[69] өзі істейтін
[70] түсінік, түсіндіру
[71] күш болуда
[72] әуелде, әуелден
[73] мәңгі
[74] үнемі, әрқашан, әрдайым
[75] шексіз, шамасыз
[76] қапы қалу, қапы болушылық

сұнатына[77] қарап білесіз. Бұл көзге көрінген, көңілге сезілген ғаламды қандай хикмет бірлән жарастырып, қандай құдірет бірлән орнастырған, еш адам ұғылының ақылы жетпейді.

Бірақ пендесінде акыл-хүкімші, қайрат, қуат қызмет қылушы еді. Соған қарап ойласаң: Алла Тағаланың сипатында солай болмаққа тиіс. Бірак әуелде айтқанымыз: ғылым, құдірет — біздің ұғуымызга ғана екі хисап болмаса, бір-ақ ғылымды құдірет болуға тиіс. Олай болмаса, сипаттар өз орталарында бірі тәбиғ[78], бірі мәтбуғ[79] болады ғой. Бұл болса, тағриф раббыге[80] жараспайды.

Сегіз сипат қылып және ол сипаттар "ла ғаиру уә лә һуә"[81] болып, былай айтуда, бұлардан бір өз алдына жамағат яки жамиғат шығып кетеді. Бұл болса келіспейді. Егерде сипаттарды әрбірін басқа-басқа дегенде, көп нәрседен жиылып, ынтымақпенен Құдай болған болады. Бұлай деу батил[82], бір ғана құдірет пендеде болған куат: құдірет, ғылым ақылдан басқа болатұғын еді, Алла Тағалада болған құдірет — ғылым һәм рақымет. Ол — рақымет сипаты, сегіз сипаттың ішінде жазылмаса да Алла Тағаланың Рахман[83], Рахим[84], Ғафур[85], Уадуд[86], Хафиз[87], Сәттар[88], Разақ[89], Нафиғ[90], Уәкил[91], Латиф[92] деген есімдеріне бинаэн[93] бір ұлығ сипатынан хисаплауға жарайды. Бұл сөзіме нақлия[94] дәлелім — жоғарыдағы жазылмыш Алла Тағаланың есімдері. Ғаклия[95] дәлелім Құдай Тағала бұл ғаламды ақыл жетпейтін келісіммен жаратқан, онан басқа бірінен-бірі пайда алатұғын қылып жаратыпты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан пайдаланатұғын ғақылды инсанды[96] жаратыпты.

Хайуандарды асырайтұғын жансыздарды еті ауырмайтын қылып, жан иесі хайуандарды ақыл иесі адам баласы асырайтын қылып, һәм олардан Махшарда[97] сұрау бермейтұғын кылып бұлардың һәммасынан пайда аларлық ақыл иесі қылып жаратқан.

---

77 істеушінің ісіне
78 ертуші
79 еруші
80 Құдайды тану
81 (ар. لا غير و لا هو) – басқа да емес, оның өзі де емес
82 қиянат, теріс
83 Жарылқаушы
84 Мейірімді
85 Кешіруші
86 Сүюші
87 Қорғаушы, Сақтаушы
88 Айыпты, Жабушы
89 Ырзық беруші
90 Пайда беруші
91 Өкіл
92 Таза, Кішіпейіл
93 негізделген
94 бұрыннан айтылып жүрген негізгі сөз
95 ақылмен, оймен
96 адам, адам баласы
97 адам баласы өліп тірілгеннен кейін Құдай алдында күнәсі тексерілетін орын

Адам баласынан Махшарда сұрау беретұғын қылып, жаратқандығында һәм ғадаләт, һәм махаббат бар. Адам баласын құрт, құс, өзге хайуандар сипатында жаратпай, бұл гузәл сипатты беріп, екі аяққа бастырып басын жоғары тұрғызып, дүниені көздерлік қылып өзге хайуандар секілді тамақты өз басымен алғызбай, ыңғайлы екі колды басқа қызмет еттіріп, аузына қолы ас бергенде, не ішіп, не жегенін білмей қалмасын деп, исін алып ләззаттанғандай қылып ауыз үстіне мұрынды қайып, оның үстіне тазалығын байқарлық екі көз беріп, ол көздерге нәзіктен, зарардан қорғап тұрарлық қабақ беріп, ол қабақтарды ашып-жауып тұрғанда қажалмасын деп кірпік жасап, маңдай тері тура көзге ақпасын деп, қаға беруге қас беріп, оның жүзіне көрік қылып, бірінің қолынан келместей істі көптесіп бітірмекке, біреуі ойын біреуіне ұқтырарлық тіліне сөз беріп жаратпақтығы махаббат емес пе? Кім өзіңе махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмағың қарыз емес пе?

Ғақыл көзімен қара: күн қыздырып, теңізден бұлт шығарады екен; ол бұлттардан жаңбыр жауып, жер жүзінде неше түрлі дәндерді өсіріп, жемістерді ендіріп, көзге көрік, көңілге рахат гүл-бәйшешектерді, ағаш-жапырақтарды, қант қамыстарын өндіріп, неше түрлі нәбатәттәрді өстіріп, хайуандарды сақтатып, бұлақтар ағызып, езен болып, өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құсқа, малға сусын, балықтарға орын болып жатыр екен. Жер мақтасын, кендірін, жемісін, кенін, гүлдер гүлін, құстар жүнін, етін, жұмыртқасын; хайуандар: етін, сүтін, күшін, көркін, терісін; сулар: балығын, балықтар икрасын, хатта ара балын, балаузын, құрт жібегін — һәммасы адам баласының пайдасына жасалып, ешбірінде, бұл менікі дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі — адам баласына таусылмас азық.

Миллион хикмет бірлән жасаған машина, фабрик адам баласының рақаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасалушы махаббат бірлән адам баласын сүйгендігі емес пе? Кім сені сүйсе, оны сүймектік карыз емес пе?

Адам баласы қанағатсыздық бірлән бұл хайуандардың тұқымын құртып, алдыңғылар артқыларға жәбір қылмасын деп, малды адам баласының өзінің қызғанышына қоргалатып, өзге хайуандарды бірін ұшқыр қанатына, бірін күшті қуатына, бірін жүйрік аяғына сүйентіп, бірін биік жартасқа, бірін терең тұңғиыққа, қалың орманға қорғалатып, һәм әрбірін өсіп-өнбекке құмар қылып, жас күнінде кішкене уақытында шафхат сәхәрі[98] бірлән бастарын байлап қамкор қылып қоймақтығы, адам баласына өсіп-еніп, теңдік алсын емес, бәлкі адам баласының үзілмес нәсіліне таусылмас азық болсын дегендік. Бұл хикметтерінен һәммасына һәм мархамат[99], һәм ғадаләт заһир[100] тұр екен.

Біз өз ортамызда бұл мархамат ғадаләтті иманның шартынан хисап қылмаймыз, ал аның үшін мүсілим болғанда, Алла Тағалаға тәслим болып, Оның жолында болмақ едік, болғанымыз қайсы? Бұл екі ай мен күннен артық мағұлым тұрған жоқ па?

---

[98] ертеңгі рақымет
[99] жақсылық
[100] әділдіктің көрінуі

Бүл фигылы құданың[101] ешбірінде қарар қылмаймыз, өзгелерде болғанын жек көрмейміз, өзіміз тұтпаймыз, бұл қиянатшылық емес пе?

Қиянатшылыққа бір қарар тұрған адам я мұсылман емес, ең болмаса шала мұсылман.

Алла Табарака уатағаланың пенделеріне салған жолы қайсы? Оны көбі білмейді. "Тафаккару фи'ал иллаһи"[102] деген хадис шарифтің "инна Аллаһу йухиббул мұқситин"[103] деген аяттарға ешкімнің ықласы, көңілі менен ғылымы жетіп құптағанын көргеніміз жоқ. "Ата марру ан-Наса би-л — бирри уа ахсану. Инна Аллаха йухиббу-л-мухсинин"[104], "уа аллазина амәну уә амилу с-салихати л-алаика асхабул жаннатиһум фиһа халидун"[105] деген аяттар Құранның іші толған ғамалус-салих[106] не екенін білмейміз. "Уа әллазинә амәну уә ғамилу с-салихати фә йуәффиһим үжурәһүм уа аллаһу лә йүхиббу залимин"[107] аятына қарасаң, ғамалус-салих залымдықтан дидди[108] болар. Олай болганда, ғадаләт рафғат[109] болуға кімде-кімнің әділеті жоқ болса, оның хиясы жоқ, кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ деген, Пайғамбарымыз саллаллаһу галайһи уасәлламнің хадис шарифі "мән лә хаяүн лаһу уә ла иманун лаһу"[110] деген дәлел дүр. Енді белгілі, иман құры инаныш бірлән болмайды, ғадаләт уә рафғат бірлән болады. Ғәмалус-салих ғадалләтті мархамәтті болмақ күллі тәнбірлән қылған құлшылықтарын ешбірі ғадаләтті мархаматты бермейді. Көзің күнде көреді намаз оқушы, руза тұтушылардың не халәттә екендіктерін, оған дәлел керек емес.

Бәлки ғадаләт барша ізгіліктің анасы дүр. Ынсап, ұят бұл ғадаләттән шығады. Аның үшін ғадаләтті адамның көңіліне келеді: мен өз көңілімде қылық менімен, сондай-мұндай қылықтармен мұғамәла[111] қылса екен деп ойлап тұрып, өзім сол қылықтармен мұғамәла қылмағандығым жарамайды ғой деп, сол өзі әділет те һәм ынсап та емес пе? Ол һәмма жақсылықтың басы емес пе? Жә, олай хұлық[112] пенен сол ойды ойлаған кісі Халлақына[113] шүкірді неге ойламайсың?

Шәкірліктен[114] ғибадаттың бәрі туады. Енді зинһар[115] ғадаләт, шапағаттан босанбаңдар. Егер босансаң, иман да, адамдық та, һәммасы босанады, Аллаяр софының бір фәрдәдән жүз фәрдә бижай[116] дегені басыңа келеді.

---

[101] Тәңірдің ісі
[102] (ар. تفكّر فعال الله) – Құдайдың бергеніне ой жібер
[103] (ар. انّ الله يحبّ المقسطين) – шынында Құдай әділ адамдарды сүйеді
[104] адамдарға жақсы іс істе деп бұйырыңыз және жақсылық етіңіз, өйткені Құдай жақсылыққа тартушыларды сүйеді
[105] сондай адамдар бар, Құдайға иман келтіреді, жақсы істер істейді, ондайлардың орны мәңгі ұжмақта
[106] ізгі амал
[107] бірақ сондай адамдар бар, Құдайға иман келтіреді, жақсы істер істейді, сөйтіп міндетін атқарады, өйткені Құдай залымдарды сүймейді
[108] қарсы
[109] әділдікті жоғарылату
[110] кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ
[111] араласу, қатынасу
[112] пейіл, мінез
[113] Жаратушысына
[114] шүкір, ырзалық
[115] қалайда, әйтеуір
[116] жайсыз, қолайсыз

Енді біздің бастағы тағриф бойынша Құдай Тағала ғылымды, рақымды, ғадалəтті, құдіретті еді. Сенде бұл ғылым, рақым, гадалəт үш сипат бірлəн сипаттанбақ: ижтиһадің [117] шарт еттің, мұсылман болдың һəм толық инсаниятың[118] бар болады. Белгілі жəуанмəртлік үш хаслат бірлəн болар деген сиддық[119], кəрəм[120], ғақыл — бұл үшіндəн сиддық, ғадалəт болар. Кəрəм шафағат болар, ғақыл мағлұм дүр, ғылымның бір аты екендігі, бұлар əр адамның бойында Алла Табарака уатағала тəхмин[121] бар қылып жаратқан. Бірақ оған рауаж[122] беріп гүлдендірмек, бəлки адам өз халінше кəмəлатқа жеткізбек, жеһəтінде болмақ.

Бұлар — өз ижтиһадің бірлəн, ниет халис[123] бірлəн ізденсең ғана берілетін нəрселер, болмаса жоқ. Бұл айтылмыш үш хаслəттің иелерінің алды — пайғамбарлар, онан соң — əулиелер, онан соң — хакимдер, ең ақыры — кəміл мұсылмандар. Бұл үш түрлі фиғыл құданың соңында болмақ, өзін құл біліп, бұл фиғылдарға ғашық болып, тұтпақты пайғамбарлар үйретті, əулиелер оқыды, ғашық болды. Бірақ, ұхрауи[124] пайдасын ғана күзетті. Ғашықтары сол халге жетті, дүниені, дүниедегі тиерлік пайдасын ұмытты. Бəлки хисапқа алмадылар.

Хакимдер дүниеде тиетін пайдасын сөйлейді, ғибрəт көзімен қарағанда, екісі де бірінен-бірі көп жырақ кетпейді. Аның үшін əрбірінің сөйлеуі, айтуы басқаша болса да, Алла Тағаланың сұңғатына қарап пікірлемекті екісі де айтты. Пікірленбектің соңы ғибратланбақ болса керек. Бұл ақыл, ғылым екісі де өзін зорга қисабламақты, залымдықты, адам өзіндей адамды алдамақты жек көреді. һəм екісі де мархаматты, шапағатты болмақтықты айтып бұйырды, бұл рақым болса керек.

Бірақ менің ойыма келеді, бұл екі тайфа əр кісі өздеріне бір түрлі нəпсісін фида қылушылар деп.

Яғни пенделіктің кəмəлаты əулиелік бірлəн болатұғын болса, күллі адам тəркі дүние болып "һу"[125] деп тариқатқа[126] кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі Алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді?

Хəрами[127], макруһи[128] былай тұрсын, Құдай Тағаланың қуаты бірлəн ижтиһад акылың бірлəн тауып, рақатын көрмегіне бола жаратқан, берген ниғмəттеріне, онан көрмек хұзурға[129] суық көз бірлəн қарап, ескерусіз тастап

[117] талабың
[118] адамгершілігің
[119] шын, шындық
[120] ізгілік
[121] шама
[122] реттеу, пайдаға асыру
[123] түзу ниет
[124] ахиреттік
[125] (ар. هو) –"Ол": "Құдай" деген мағынасындағы зікір
[126] сопылыққа
[127] арам, тыйым салынған
[128] жиреніштік
[129] тыныштылық, рақатшылық

кетпек ақылға, әдепке, ынсапқа дұрыс па?! Сахиб нигмәтке[130] шүкіршілігің жоқ болса, әдепсіздік бірлән күнәкер болмайсың ба?

Екінші — бұл жолдағылар қор болып, дүниеде жоқ болып кету де қаупі бар. Уа кәпірлерге жем болып кетуде, қайсыбір сабырсызы жолынан тайып, сабырмен бір қарар тұрамын дегені болып кетселер де керек.

Егсер де бұл жол жарым-жартыларына ғана айтылған болса, жарым-жарты раст дүниеде бола ма? Раст болса, һәммәға бірдей раст болсын, алалаған раст бола ма? Һәм ғадаләт бола ма? Олай болғанда, ол жұртта ғұмыр жоқ болса керек. Ғұмыр өзі — хақиқат. Қай жерде ғұмыр жоқ болса, онда кәмәлат жоқ.

Бірақ әулиелердің де бәрі бірдей тәркі дүние[131] емес еді. Ғашерен — мүбәшәрәдан[132] қазірет Ғосман, Ғабдурахман бин Ғауф уа Сағид бин Әбуәқас үшеуі де үлкен байлар еді.

Бұл тәркі дүниелік: я дүние ләззатына алданып ижтиһадім шала қалады деп бойына сенбегендік: я хирс[133] дүниеліктен қауымның көңлін суытпақ үшін, ренжуге сабыр етіп өзін фида қылып мен жаныммен ұрыс қылғанда, халық ең болмаса нәпсісімен ұрыс қылып, һәуа һәуастан[134] әрбір арзуи[135] нәпсідсн суынып, ғадаләт, уа мархамат махаббатына бір қарар болар ма екен деген үмітпенен болса керек. Олай болғанда о да жұртқа қылған артық махаббаттан хисап. Бірақ бұл жол — бек шетін, бек нәзік жол. Бұл жолда риясыз жеңілдіксіз бір қарар тұрып іздеген ғана кісі істің кәмәлатына жетпек. Бұл заманда надир[136], бұған ғылымның да зоры, сиддық, қайраттың да зоры, махаббаттың халлақна да, уа халық ғаламға да бек зоры табылмақ керек. Бұлардың жиылмағы, қиынның қиыны, бәлки фитнә[137] болар.

Басына һәм өзіне өзгешелік бермек — адам ұлын бір бұзатын іс. Әрбір наданның біз тарикатқа кірдік деп жүргені біз бұзылдық дегеніменен бір болады. Хаким, ғылым — асылда бір сөз, бірақ ғарафта[138] басқалар дүр.

Дүниеде ғылым заһири[139] бар, олар айтылмыштарды нақлия деп те айтады, бүл нақлияға жүйріктер ғалым атанады.

Құдай Тағала ешбір нәрсені себепсіз жаратпаған, мұны ізерлеп "тәфаккару фиәла ллаһи" деген аятына бинаән[140] бұл сұнғати құдадан[141] ізерлеп, құмар болып ғибратланушыларға тыю жоқ, бәлки сұнғатынан себебін білмекке құмарлықтан саниғна [142] ғашықтық шығар. Құдай Тағаланың затына пендесінің ақылы жетпесе, дәл сондай ғашықпын демек те орынсыз. Ғашық

---

[130] байлық, дәулет иесі; бұл жерде Құдайдың бергеніне деген мағынада
[131] дүниеден безген
[132] Мұхаммет Пайғамбар (С.А.Ғ.С) дың тірі күнінде сендер жұмаққа кіреді деп уәде берілген он сахаба
[133] сараңдық
[134] әуестену
[135] тілек, мақсат, арман
[136] сирек, аз кездесетін
[137] бұзықтық
[138] білуде, тануда
[139] сыртқы ғылым
[140] негізделген
[141] Құдайдың шеберлігінен
[142] Жаратушы, Істеуші

мағшұқлыққа[143] халиқ бірлән махлұқ ортасы мунәсибәтсіз[144] Алла Тағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббат бірлән ғана елжіремекті — Құдайға ғашық болды дейміз.

Олай болғанда, хикімет құдаға, пенде өз ақылы жетерлік қадәрін ғана білсем деген әрбір істің себебін іздеушілерге хаким ат қойдылар.

Бұлар хақ бірлән батылды айырмаққа, себептерін білмекке тырысқандары һәммасы адам баласының пайдасы үшін, ойын-күлкі түгіл, дүниедегі бүкіл ләззат бұларға екінші мәртәбада қалып, бір ғана хақты таппақ, әрбір нәрсенің себебін таппақ бірлән ләззаттанады.

Адаспай тура іздеген хакимдер болмаса дүние ойран болар еді. Фиғыл пәнденің[145] қазығы — осы жақсы хакимдер әр нәрсе дүниеде солардың истихражы[146] бірлән рауаж табады. Бұлардың ісінің көбі — дүние ісі, ләкин осы хакимдердің жасаған, таратқан уа айтқан істері "әддүния мәзрәғәтул-ахирет"[147] дегендей, ахиретке егіндік болатын дүние сол.

Әрбір ғалым — хаким емес, әрбір хаким — ғалым.

Ғалымдарының нақлиясы бірлән мұсылман иман тақлиди[148] кесіп қылады. Хакимдердің ғақлияты бірлән жетсе, иман яқини[149] болады.

Бұл хакимдерден мұрад — мұсылман хакимдері, болмаса ғайри діннің хакимдері,— әгәрше "фатлүбни тәжидуни"[150] делінсе де, дүниенің һәм адам ұғлы өмірінің сырына жетсе де, діннің хақ мағрифатына жете алмағандар. Бұлардың көбі — иманның жеті шартынан, бір Алланы танымақтан ғайри, яғни алтауына кімі күмәнді, кімі мүнкір[151] болып, тахқиқлай алмағандар. Егер бұлар дін ұстазымыз емес болса да, дінде басшымыз Құдайдың елшісі Пайғамбарымыздың хадис шарифі, "хайру н-нас мән йанфағу н-нас"[152] деген.

Бұл хакимдер ұйқы, тыныштық, әуес-қызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармақлығына яғни, электрді тауып аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетіп койып тұргандығы, уа хұсусан[153] адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ бірлән батылдықты айырмақты үйреткендігі — баршасы нәфиғлық[154] болған соң, біздің оларға міндеткерлерімізге дағуа жоқ.

Бұл заманның моллалары хаким атына дұшпан болады. Бұлары білімсіздік, бәлки бұзық фиғыл, "әлинсан ғәддү ләма жәһилгә"[155] хисап. Олардың шәкірттерінің көбі біраз ғараб-парсыдан тіл үйренсе, бірлі-жарым болымсыз

[143] сүюші, сүйгені
[144] байланыссыз
[145] адамның ісі
[146] шығару, істеу, ойлау
[147] дүние ахиреттің егіні
[148] біреуге еріп келтірілген иман
[149] шын иман
[150] талап қылсаң табасың
[151] сенбеу, қарсы болу
[152] (ар. خير الناس من ينفع الناس) – адамның жақсысы – адамдарға пайда келтіруші
[153] әсіресе
[154] пайда беруші
[155] адамның көңілі жамандыққа ауып тұрады

сөз бахас үйренсе, соған мәз болып, өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жұртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі зарарлар хасил қылады. "Һай-һой!" менен, мақтанменен қауымды адастырып бітіреді. Бұлардың көбі әншейін жәһил[156] түгіл, жәһиллар кібік[157] талап болса, қайда хақ сөздер келсе, қазір инсапқа қайтсын һәм ғибраттанасың. Рас сөзге ор қазып, тор жасамақ не деген инсап, құры өзімшілдік һәм һәрбір өзімшілдік — әрбір адамды бұзатын фиғыл. Растың бір аты — хақ, хақтың бір аты — Алла, бұған қарсы каруласқанша, мұны ұғып ғадаләтпен тәптештеуге керек. Мұндай фиғылдардан күпір[158] қаупі де бар. Және Пайғамбарымыз саллала Аллаһу ғалайһи уа салламнің "ақыр заманда бір жылдық, бір күн болар" дегенде сахаба-и кәрәмлар[159] "бұл жылдық күнде намаз нешеу болар" деп сұрағанда: оның пәтуасын сол заманның ғалымдары білер деген сөзінен ғибратланып қарасаң, замана өзгеру бірлән қағидалар өзгерілмегін білдіргені мағлұм болады.

Бұл күндегі тәхсилғұлум[160] ескі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болады. Соған қарай Ғүсманияда[161] мектеп харбия[162], мектеп рүшдиялар[163] салынып, жаңа низамға айналған. Мұндағылар ұзақ жылдар өмір өткізіп, ғылымды пайдасыз ұзақ бахастар бірлән күнін өткізіп, мағишат[164] дүниеде надан бір ессіз адам болып шығғады да, харакетке лайығы жоқ болған соң, адам аулауға, адам алдауға салынды. Көбінесе мұндай ессіздердің насихаты да тасирсіз болады.

Дүниенің мағмурлығы[165] бір түрлі ақылға нұр беріп тұратұғын нәрсе. Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетіні де болады. Бәлки дүниенің ғылымын білмей қалмақтық — бір үлкен зарарлы надандық, ол Құранда сөгілген: дүниеде кімде-кім өзіне өзгешелік бермек қасты бірлән малға махаббатын аударғандар дүниеде болмаса, ихсанда[166] қолым қысқа болмасын деп һәм біреуге тамғылы[167] болмайын деп, малға махаббатын аудармай, ізгілікке бола халал кәсіп бірлән тапқан дүние емес.

Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз. Мал бірлән ғылым кәсіп қылмақпыз. Өнер — өзі де мал, өнерді үйренбек — өзі де ихсан. Бірақ ол өнер ғадаләттан шықпасын, шарғыға[168] муафих[169] болсын. Адамға халінше ихсанды болмақ — қарыз іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйенбек дұрыс емес.

---

[156] бұзық
[157] бұзықтар секілді
[158] Діннен шығу
[159] ізгі сақабалар
[160] ғылым үйрену
[161] Осман империясында
[162] әскери мектеп
[163] түрлі пәндер оқылатұғын мектеп
[164] тіршілік
[165] қызығы, жақсылығы
[166] жәрдем
[167] тілеу, сұрау
[168] діни заңға
[169] үйлесімді, сәйкес

Моллалар тұра тұрсын, хұсусан[170] бұл замананың ишандарына бек сақ болыңдар. Олар — фитна[171] ғалым, бұлардан залалдан басқа еш нәрсе шықпайды. Өздері хүкім шариғатты[172] таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін езі әһіл тарикат[173] біліп және біреуді жеткізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мұхал[174], бұлар адам аздырушылар, хаттә дінге де зарарлы дүр. Бұлардың сүйенгені — надандар, сөйлегені — жалған, дәлелдері тасбығы менен шалмалары, онан басқа ешнәрсе жоқ.

Енді біліңіздер, перзенттер! Құдай Тағаланың жолы деген жол ниһаятсыз[175] болады. Оның ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді. Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаң болса, өзің ниһаятлысың, ол жол Құдайдың жолы емес. Ғаламнан жиылсын, маған құйылсын, отырған орныма ағып келе берсін деген ол не деген нысап? Не түрлі болса да, я дүниеңнен, я ақылыңнан, я малыңнан ғадаләт, шапағат секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол жол — Құданың жолы. Ол — ниһаятсыз жол, сол ниһаятсыз жолға аяғыңды берік бастың ниһаятсыз Құдаға тақырып хасил[176] болып хас[177] ізгі құлдарынан болмақ үміті бар, өзге жолда не үміт бар?

Кейбіреулердің бар өнері, мақсаты киімін түземек, жүріс-тұрысын түзетпек болады да, мұнысын өзінше бір дәулет біледі. Бұл істердің бәрі өзін көрсетпек, өзін өзі базарға салып, бір ақылы кезіңдегі ақымақтарға "бәрекелді" дегізбек, "Осындай болар ма едік" деп біреулер талаптанар, біреулер "осындай бола алмадық" деп күйінер, мұнан не пайда шықты? Мұнша әуреленіп, сыртыңды бір сүйген кауымыңа ұқсатарсың? Сыртқа қасиет бітпейді, Алла Тағала қарайтұғын калыбыңа, боямасыз ықласыңа қасиет бітеді. Бұл айнаға табынғандардың ақылы қаншалык өсер дейсің? Ақыл өссе, ол түпсіз терең жаксылық сүйіметкік бірлән өсер.

Құдай Тағала дүниені кәмәлатты шеберлікпен жаратқан һәм адам баласын өссін-өнсін деп жаратқан. Сол өсіп-өну жолындағы адамның талап қылып ізденер қарызды ісінің алды — әуелі дос көбейтпек. Ол досын кебейтпектің табылмағы өзінің езгелерге қолыңнан келгенінше достық макамында болмақ. Кімге достығың болса, достық достық шақырады, ең аяғы ешкімге қас сағынбастық һәм өзіне өзгешелік беремін деп, өзін тілмен я қылықпен өзін өзі артық көрсетпек мақсатынан аулақ болмақ.

Бұл өзін өзі артық көрсетпек екі түрлі!

Әуелгісі — әрбір жаманшылықтын жағасында тұрып адамның адамдығын бқзатын жаманшылықтан бойын жимақтық, бұл адамға нұр болады.

[170] әсіресе
[171] бүліншілік, бұзықтық
[172] шариғаттың жолы
[173] сопылық жолындағы адамдар
[174] мүмкін емес, екі талай
[175] шексіз, өлшеусіз
[176] жақындық пайда
[177] нағыз, өте

Екінші — өзін-өзі өзгешелікпен артық көрсетпек адамдықтың нұрын, гүлін бұзады.

Үшіншісі — қастық қылмақ, қор тұтпақ, кемітпек. Олар дұшпандық шақырады.

Һәм өзі өзгеше боламын деметің түбі — мақтан. Әрбір мақтан біреуден асамын деген күншілікті бітіреді де, күншілік күншілікті қозғайды. Бұл үш түрлі істің жоқтығы, адамның көңіліне тыныштық береді. Әрбір көңіл тыныштығы көңілге талап салады.

Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: Әуелі — надандық, екінші — еріншектік, үшінші — залымдық деп білесің.

Надандық — білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден еш нәрсені оларсыз біліп болмайды.

Білімсіздік хайуандық болады.

Еріншектік — күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік — бәрі осыдан шығады.

Залымдық — адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан хисабына қосылады.

Бұлардың емі, Халлақына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты тұрлаулы, ғадаләт ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы болсын. Ол білім, ғылымды Құдаға мұқтәди[178] болсын, яғни Құдай Тағала бұл ғаламды жаратты, ерінбеді, келісімменен, хикметпенен кәмәлатті бір жолға салып жасады, сіздердің ісіңіз де бір жақсылықты бина[179] қылып, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын. Және Құдай Тағала әрине жаратты, бір түрлі пайдалы хикметі бар. Сенің де ісіңнен бір зарарлар шығып кеткендей болмай, көпке пайда боларлық бір үміт бар іс болсын. Бұларсыз іс іс емес. Бәлки бұларсыз тағат[180] — тагат та емес.

Белгілі, Құдай Тағала ешбір нәрсені хикметсіз жаратпады, ешбір нәрсеге хикметсіз тәклиф[181] қылмады. Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ғауам[182] былай тұрсын, ғылымға махаббаты барларға себеп, парыздарды білмекке ижтиһат ләзім[183], сіздер әрбір ғамал қылсаңыз ізгілік деп қыласыз, ізгілікке бола қасд[184] етіп ниет етесіз. Ниет оның парызынан хисап, Пайғамбарымыз салла Аллаһу ғалайһи уәсәлламнің хадис шарифі: "Инна йағмала — ағмал биннийат"[185] деген.

Енді ниет еттіңіз таһарат[186] алмаққа, намаз оқымаққа, руза тұтмаққа, бұл тағаттарды ниетіңіз заһирынан[187] қалып сыр, ғибадатқа жетпегендігі кемшілік

---

[178] еру, жолға түсу
[179] негіз, тірек
[180] құлшылық ету, жалбарыну
[181] бұйыру, істе деу
[182] көпшілік
[183] талап қызу, міндет
[184] ниет, ой арнау
[185] іс істеу үшін ниет, талап керек
[186] дәрет, намаз оқыр алдындығы жуыну
[187] сырт, сыртындағы

емес пе? Сіздің батиныңсыз[188] таза болмагы ол иман болып, бұл заһир ғибадатыңыз иманды болған соң ғана, парыз болған, сіздің заһирыңыздағы гибадат — батиныңыздағы иманның көлеңкесі, һәм сол иманның нұрланып тұрмағына көрік үшін бұйырылған. Оның үшін ғұламалар иман екеу емес біреу, бір-ақ ізгі тағат бірлән нұрланады, тағат жоқ болса күңгірттенеді, бәлки сөну қаупі де бар деген. Егер надандар ол ғибадаттың ішкі сырын ескермей қалса, соны қылып жүріп, иманы сөнер деген.

Менің қаупім бар, олар хас[189] осы ғибадат екен, Құданың бізге бұйырғаны, біз осыны қылсақ, мұсылмандық кәміл болады деп ойлайды. Ол ғибадат күзетшісі еді. Жә, күзетші күзеткен нәрсенің амандығын ойламай, бір ғана ояту тұрмағын, қасд қылса, ол не күзет? Күзеткен нәрсесі қайда кетеді? Мақсат күзетілген нәрсенің амандығы, тазалығы емес пе?

Ей, ишараттан[190] хабарсыздар, қара! Бұл ғибадаттан бір үлкені — намаз, ол намаздан әуелі таһарат алмақ, онан соң намазға шұрұғ[191] қылмак, ол таһараттың алды истинжа[192] еді. Мұны берік ойлап тұр. Аяғы екі аяққа мәсіх[193] бірлән бітуші еді, бұлар һәммасы болмаса көбі ишарат еді.

Истинжада к...іңізді жаусыз, сіздің к...іңіздің ешкімге керегі жоқ еді. Онымен сезімді тазалыққа кіргендігіңді, кәміл ыхласыңды көрсетіп, ішімнің сафлыгының[194] соңында халық көрер, сыртымды да пәк етемін һәм көзге керінбейтін ағзаларымды[195] да пәк етемін, бұл пәктіктің үстінде Аллаға дұға айтамын деп әзірленесіз.

Енді намаздың аты — салауат, салауат дұға мағынасында деген.

Аяқта, мойнында болған мәсхлар — ол жумақ емес, өздері де жуулы деп керсеткен ишараты.

Намаздан әуелі құлақ қақтыңыз — егер Алла Тағаланы жоғарыда деп, мәкан испат[196] етпесең де, бегірек созу әдепсіз болып, күнә дариясына ғарық болдым, яғни дүние әуесіне ғарық қылмай қолымнан тарт, яғни құтыларлық жәрдемдерінің ишараты.

Онан соң қиямда[197] тұрып қол бағламақ — құл кожа алдында тұрмақ, бұқара патша алдында тұрғаннан артық Алланың қадірлілігіне[198] өзінің ғажиздығына[199] ықрарының[200] беріктігін көрсеткен ишараты.

Қыблага қарамақ — әрине, Құдай Тағалаға ешбір орын мүмкін емес болса да зияратын парыз еткен орынға жүзін қаратып, сондағы дұғадай қабылдыққа жақын болар ма екен деген ишараты.

---

[188] іш, ішкі жақ
[189] нағыз, өте
[190] нұсқау, көрсету
[191] кірісу
[192] дүзге отырғаннан кейін тазалану
[193] дәрет алғаннан кейін мәсінің үстінен сулы қолымен сүрту
[194] тазалығының
[195] мүшелерімді
[196] орын бар деу
[197] намаз оқығанда түрегеп тұру
[198] күштілігіне
[199] әлсіздігіне
[200] мойындауының

Онан соң кира'әт[201] яғни сурәһи фатиха оқисың, мұнда бірақ сөз ұзарады. Ол фатиха сүресінің мағыналарында көп сыр бар.

Рұқуғ[202] бас ұрмақ — алдында Құда хазірге ұқсас, ол да — ишарат.

Сәжделер[203] әуелі жерден жаралғанына ықрары, екіншісі және жерге қайтпағына ықрары, бас көтермек және тіріліп, сұрау бермегіне ықрарының ишараты.

Қадағату л-ахир[204] — дұғаның ақырында Аллаға тахиат[205], одан тәшәһһуд[206] одан салауат, Пайғамбарымыз сәллаллаһу ғалайһи уәсәлләмгә айтпақ үшін ең ақырғы сәлем бірлән тауысасыз, яғни Алла Тағаладан не тілеп дұға қылдыңыз. Ол дұға қазинасы күллі мұсылмандарды ортақтастырып, оларға да сәләмәтшілік тілеп һәм рақымет тілеп бітіресіз.

Жә, бұл сөзден не ғибрәтлендік?!

39. Отыз Тоғызыншы Сөз

Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалыгы төмен болған, бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі мінезін біржола жоғалтып алдық. Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай, сол аталарымыздың екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік, мінез жоқ болған

[201] Құран аяттарын оқу
[202] намаз оқығанда тізеге қол қойып еңкею
[203] намаз оқығанда маңдайын жерге тигізу
[204] намаз бітерде соңғы отыру
[205] сәлем
[206] куәлік беру

соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, сайтандыққа тартып барады. Жұрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді.

Ол екі мінезі қайсы десең, әуелі — ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көші-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы, топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ, бірден-бірге жүгірмек болмайды екен. "Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой", "Бас-басыңа би болсаң, манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің" деп, мал айтып тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, жетпегеніңді жетілтемін деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен. Оны зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен. Бәрі өз бауры, бәрі оз малы болған соң, шынымен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді?

Екіншісі — намысқор келеді екен. Ат аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға, өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен. "Өзіне ар тұтқан жаттан зар тұтады" деп, "Аз араздықты қуған көп пайдасын кетірер" деп, "Ағайынның азары болса да, безері болмайды" деп, "Алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді" десіп, "Жол қуған казынаға жолығар, дау қуған бәлеге жолығар" десіп.

Кәнеки, енді осы екі мінез қайда? Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді. Бұлардан айрылдық.

Ендігілердің достығы — бейіл емес, алдау, дұшпандығы — кейіс емес, не күндестік, не тыныш отыра алмағандық.

40. Қырқыншы Сөз

Зинһар, сендерден бір сұрайын деп жүрген ісім бар.

Осы, біздің қазақтың өлген кісісінде жаманы жоқ, тірі кісісінің жамандаудан аманы жоқ болатұғыны қалай?

Қайраты қайтқан шал мен жастың бәрі бітім қылады, шалдар өзді-өзі құрбыдан айрылып азайып отырса да, біріменен-бірінің бітім қылмайтұғыны қалай?

Бір елдің ішінде жамағайынды кісі бірге туғандай көріп, іші елжіреп жақсы көріп тұрып, елге келсе, әрберден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай?

Жаттың бір тәуір кісісін көрсе, "жарықтық" деп жалбырап қалып, мақтай қалып, өз елінде сонан артық адам болса да, танымайтұғыны қалай?

Бір жолаушы алыс жерге барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті сыбап-сыбап, қайтып келген соң, сол барған, көрген елін, жерін мақтап өтірікті сыбайтұғыны қалай?

Қай қазақты көрсем де, қай баласы жасырақ болса, оның басынан пәрмене[207] болып жүріп, ержеткен соң суық тартатұғыны қалай?

Біреудің ағайыны торқалы той, топырақты елімде, адалдық, берекеде алысуңа табылмай барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятыны қалай?

Бәйгеге ат коссаң, атыңды тартыспайтұғын ағайын, атың келсе, бәйгесіне өкпелейтұғыны қалай?

Баяғыда біреу біреуді пәлен жасымда жарықтық атым арып келе жатқанда пәлен жерге жеткізіп салып еді деп, өлгенше айта жүруші еді. Осы күнде бұл жылғы берген ендігі жылға жарамайтұғыны қалай?

Байдың баласы кедей болса, ұрлық қылуга арланбайды, байға кірісуге арланатұғыны қалай?

Екі жақсы бір елде сүйіскен достығында тұра алыспайды. Кейбір антұрғандардың тым-ақ тату бола қалатыны қалай?

Біреуді досым деп ат беріп жүрсең, оған сенің бір дұшпаның келіп бір тай берсе, бұзыла қалатыны қалай?

Күнде тілін алатұғын достан кейде бір тіл ала қойған дұшпанға кісінің өле жаздайтұғыны қалай?

Көп кісі досым жетілсе екен демейді, егерде бір жетілсе, бағанағы досына бітімі жоқ дкшпан сол болатұғыны қалай?

Кей жұрт ақыл айтарлық кісіні іздеп таба алмайды. Қылығының қылшығын танитұғын кісіден қашық жүретұғыны қалай?

Біреу біреудікіне келгенде үйіндегі малының бәрін де айдап келіп, өз үйіне кісі барғанда бар малын далаға айдап жіберетұғыны қалай?

Тыныштық іздеп таба алмай жүрген жұрт тыныштық көрсе, сәтке тұрмай, тыныштықтан жалыға қалатұғыны қалай?

Елді пысық билегені несі? Пысықтың бәрі кедей келетұғыны несі?

Тоқал қатын өр келетұғыны несі? Кеселді кісі ер келетұғыны несі? Кедей кісінің кер келетұғыны несі?

Нәпсісін тыйып, бойын тоқтатқан кісінін жаман атанып, нәпсісі билеп, мақтанға еріп пәле шығарған кісі мықты атанатұғыны несі?

---

[207] мәпелеу деген мағынада

Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай кетпейтұғыны қалай?

41. Қырық Бірінші Сөз

Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек.

Әуел — бек зор өкімет, жарлық қолында бар кісі керек. Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып, медреселерге беріп, бірін ол жол, бірін бұл жолға салып, дүниеде есепсіз ғылымның жолдары бар, сол әрбір жолда бір медресе бар, соларға тоздырып, бірін сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетіп жіберсе, хәтта қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберіп, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары картайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді.

Екінші — ол адам есепсіз бай боларға керек. Аталарын паралап, балаларын алып, бастапқы айтқандай жолға салып, тағлым берсе, сонда түзелер еді.

Енді мұндай халықты еріксіз корқытып көндірерлік күш-қуат ешкімге бітпейді. Ол баланы қазақтың бәрін паралап көндірерлік дәулет бір кісіге бітуге мүмкін де емес.

Қазақты я қорқытпай, я параламай, ақылменен, не жерлеп, не сырлап айтқанменен еш нәрсеге көндіру мүмкін де емес. Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтіменен біткен надандық әлдекашан адамшылықтан кетірген. Өздерінің ырбаңы бар ма, пыш-пышы бар ма, гуілдегі бар ма, дүрілдегі бар ма — сонысынан дүниеде ешбір қызықты нәрсе бар деп ойламайды, ойласа да бұрыла алмайды, сөз айтсаң, түгел тыңдап тұра алмайды, не көңілі, не көзі алаңдап тұрады.

Енді не қылдық, не болдық!

42. Қырық Екінші Сөз

Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі — жұмасының жоқтығы. Егер егін салса, я саудаға салынса, қолы тиер ме еді? Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының майын мініп, тамақ асырап, болмаса сөз аңдып, қулық, сұмдықпенен адам аздырмақ үшін, яки азғырушылардың кеңесіне кірмек үшін, пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар. Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме? Өзінің кәсібін тастап, кезегендікке салына ма?

Малдылар малын өңкей малшыларға, бала-шағаға тапсырып, қолдағы Құдай берген азды-көпті дәулеті қызықсыз көрініп, оның ұры-бөріге жем болып, қарға-жарға ұшырауына шыдайды. "Пыш-пыш" кеңестен қалып, бір ауылдан бір ауылға барып қулық, сұмдық жасап жүріп, тегін тамақ жеп, ыржаңдасуды қысыратуға шыдамайды. Не үшін десең, халыққа әдет сол болған соң, шаруаға пысық, мал бағуға, мал табуға пысык ол өнерлі кісіге қосылмайды, я өзі пәле шығаруға пысық, я сондайлардың сөзін "естігенім, білгенім" деп елге жайып жүріп, ырбаңдауға пысық өнерлілерге қосылғандай көрінеді.

Сол үшін осы қазақтың іске жараймын дегені өзінің азды-көптісін біреуге қоса салып, "көре жүр, көздей жүр" деп басын босатып алып, сөз аңдып, тамақ аңдып, ел кезуге салынады.

Бұл күндегіге байлық та мақтан емес, ақыл, абырой да мақтан емес, арыз бере білу, алдай білу — мақтан. Бұл екеуі қолынан келген кісі салт атты, сабау қамшылы кедей де болса, аз да болса орны төрде, майлы атқа, майлы етке қолы жетеді. Желекпелеу, мақтаншақ байларды: "сіз айтсаңыз, отқа түсуге бармын" деп желдендіріп алып, шаруасын қылмай-ақ, малын бақпай-ақ содан алып киімін бүтейтіп киіп, тәуір атын мініп алып, қатарлы бір құрметке жетіп жүре береді.

Ол бай өз тыныштығын да білмейді. Бос шығынданғанын да ескермейді. Бір кісімен сөйлессе, мұны қайтеміз деп бағанағы антұрғанмен ақылдасады. Ол сиырдың жорғасы секілденіп, қарайғанда жалғыз өзім болсам екен дейтұғын ниетімен және де ақылдасар досы көбейсе, қадірім кетіп қалады деп "Ой, Тәңір-ай, соны білмей тұрсыз ба? Ол ана қулық қой, бұл мына қулық қой деп, оған бүйдей салсаң болмай ма!" деп бар оңбаған жауапты үйретіп, амалшылықтың жолын үйретем деп, ол байдың өзін кісіге сенбейтұғын қылады. Және байдың өзіне де адам сенбейтұғын болады. Байдың өз жауабы, өз мінезі оңбай тұрған соң, бағанағы кісі бұзылса, әлгі антұрған байға, "мен айтпап па едім, онікі қулық сөз деп, міне көрдің бе?" деп, екіншіде тырп етпейтұғын қылып алады. Ендігі жұрттың ақылы да, тілеуі де, харекеті де — осы.

43. Қырық Үшінші Сөз

Адам ұғылы екі нәрсеменен: бірі — тән, бірі — жан. Ол екеуінің орталарында болған нәрселердің қайсысы жибили[208] қайсысы кәсиби[209] оны білмек керек.

Ішсем, жесем деметің басы — жибили, ұйық-тамақ та соған ұқсайды. Аз ба, көп пе, білсем екен, көрсем екен деген арзу[210], бұлардың да басы — жибили. Ақыл, ғылым — бұлар — кәсиби. Көзбенен көріп күлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп тыстағы дүниеден хабар алады.

Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнешік өз суретіменен көңілге түседі. Ол көңілге түсіруші бағанағы бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көңілде суреттемек.

Ол — жанның жибили қуаты дүр, бірі ұмытпастық жақсы нәрседен көңілге жақсы әсер хасил болып, жаман нәрседен көңілге жаман әсер хасил болу секілді нәрселер. Бұл қуаттар әуелден кішкене ғана болады. Ескеріп баққан адам үлкейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың қуатын зорайтады. Ескерусіз қалса, ол қуаттың қайсысы болса да жоғалады, тіпті жоғалмаса да, аз-маз нәрсе болмаса, үлкен еш нәрсеге жарамайтын болады.

Кімде-кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол — көп жиғаны бар адам: сынап, орындысын, орынсызын — бәрін де бағанағы жиған нәрселерінен есеп қылып, қарап табады. Бұлай етіп бұл харекетке түсінген адамды ақылды дейміз.

"Құдай Тағала өзі ақыл бермеген соң қайтейік?" демек, " Құдай Тағала сені менен мені бірдей жаратып па?" демек — Құдай Тағалаға жала жауып, өзін құтқармақ болғандығы. Бұл — ойсыз, өнерсіз надан адамның ісі.

Оған Құдай Тағала көрме, есітпе, естіген, көргеніңді ескерме, есіңе сақтама деп пе? Ойын күлкімен, ішпек-жемек, ұйықтамақпен, мақтанмен әуре бол да, ішіңдегі қазынаңды жоғалтып алып, хайуан бол деген жоқ.

Кейбіреулер айтады; "Ақыл жибили болмаса да, талап — жибили. Талап берген адам ақылды тапты. Талабы жоқ кісі таба алмады" — дейді. О да бекер.

Талап балада да бар, оған талас қылуға болмайды. Бағана айттық қой, жан қуаты басында кішкене болады, ескермесе жоғалып та кетеді, ескерсе, күтіп айналдырса зораяды деп. Жан қуатыменен адам хасил қылған өнерлері де күнде тексерсең, күнде асады. Көп заман тексермесең, тауып алған өнеріңнің жоғалғандығын және өзіңнің ол мезгілдегіден бір басқа адам болып кеткеніңді білмей қаласың. Қай жоғалған өнер ал, мен жоғалдым деп, хабар беріп жоғалады. Енді қусаң, бағанағы әуелгі табуыңнан қиынырақ тиеді.

Жан қуаты дейтұғын қуат — бек көп нәрсе, бәрін мұнда жазарға уақыт сыйғызбайды. Бірақ әрбір өнердің тыстан тауып алып ішке салғанын, соның

[208] еріксіз болатын тілек
[209] еңбекпен табылған нәрсе
[210] тілек, мақсат, арман

тамырын берік ұстап тұруға жараушы еді. Көп заман ескермеген адамнан ол бағанағы өнердің өзінің ең қызықты, қымбатты жерлері жоғала бастайды. Онан соң көп заман өтсе, сол өнерді сақтайтұғын қуаттың өзі де жоғалады. Онан соң қайта кәсіп қылуға болмайды.

Бұл қуаттың ішінде үш артық қуат бар, зинһар соны жоғалтып алу жарамас, ол жоғалса, адам ұғылы хайуан болды, адамшылықтан шықты.

Біреуі орысша "подвижной элемент"— деп аталады. Ол не нәрсе? Не көрдің, не есіттің, әрнешік білдің, соны тездікпенен ұғып, ұққандықпенен тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамаққа тез қозған жібереді. Егер бұл болмаса, көп білуге көп оқу оңды пайда да бермейді. Керекті уақытында ойламай, керекті уақытында қылмай, керекті уақытында айтпай, дәйім уақытынан кеш қалып, "Әй, әттеген-ай! Үйтуім екен, бүйтуім екен" деп, өмір бойы ғафил болып-ақ отырғаның.

Біреуін орысша "сила притягательная однородного"— дейді. Ол — бір нәрсені естіп, көріп білдің, хош келді, кәзір соған ұқсағандарды тексересің. Түгел ұқсаған ба? Яки бір ғана жерден ұқсағандығы бар ма? Әрнешік сол іске бір келіскен жері бар нәрселердің бәрін ойлап, білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен хабарланып білмей, тыншытпайды.

Үшіншісі, орысша "впечатлительность сердца"— дейді, яғни жүректі мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық — бұл төрт нәрсе бірлән кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасына анық рәушан болып түседі. Ондай нәрсе тұла бойыңа жайылады, тез ұмыттырмайды. Егер де бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, я қисық, я күңгірт керсетеді. Енді ондай нәрседен оңды ұғым болмайды.

Әрнешік тән қуатыменен сырттан тауып, сыртта сақтайсыз, оның аты дәулет еді. Оның да неше түрлі кеселі, кесапаты бар нәрселерін білмесең, сақтай алмаушы едің ғой. Соған ұқсаған іштегі жан қуатыменен жиған нәрсенің аты ақыл, ғылым еді ғой. Оның да неше түрлі кеселі, кесапаты тиер нәрселері бар. Оны білмесең, бақпасаң — айрыласың. Және әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, елшеуінен асса — жарамайды. Өлшеуін білмек — бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қияли болып та кеткені болады.

Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық — бұл нәрселердің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады.

"Ненің қызығын көп іздесең, соның күйігін бір тартасың" деген бұрынғы ғалымдар. Баз махфи олмая[211] ол, мен айтқан үш қуаттың ішінде екеуі, яғни "сила притягательная однородного" бірлән "подвижной элемент"— бұл екеуі қосылып тұра тұрған нәрсе, күллі пайда да бұлардан шығады, уа күллі зарар да

[211] айтылмай жасырын қалмасын

бұлардан шығады. Мансап сүйгіштік, мақтаншақтық, ашуланшақтық, өтірікшілік, осыған ұқсаған әрбір маскүнемдікке тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып жіберетұғын нәрселер осы екеуінен болады. Бұларды түбегейлеткенде жақсы нәрселерді түбегейлетіп, жаман нәрселерден, яғни жоғары айтылмыш секілді адамшылықтан шығарып, құмарпаздыққа салып жіберетұғын нәрседен бойды ерте тыйып алуға керек.

Пайда, залалды айыратұғын қуаттың аты ақыл еді гой. Бір ақыл қуаты бірлән мұны тоқтатып болмайды. Һәм ақыл, һәм қайрат — екі мықты қуат қосылып тоқтатады. Ол екеуі кімде бар болса, бағанағы екі қуат мұнан салсаң онан шығатын бір жорға атпенен тең.

Егерде бұл екі қуаттың екеуі де аз болса, яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі қуаттар — бір басы қатты асау ат, жүгенсіз тауға ұра ма, тасқа ұра ма, суға ұра ма, жарға ұра ма — Құдай білсін, әйтеуір жолда көрген есті, ақылы дұрыс адамдар әлі де сұрамай да қалады. Сенде ерік жоқ. Екі етек жайылып, екі көзің аспанда, масқара болып кеткенің өлгеніңше.

44. Қырық Төртінші Сөз

Адам баласының ең жаманы — талапсыз. Талап қылушылар да неше түрлі болады. Һәм талаптың өзі де түрлі-түрлі. Һәм сол талаптардың қайсысының соңына түссе де, бірінен-бірі өнерлі, тұрлаулырақ келеді. Уа, ләкин адам баласы я талапты, я талапсыз болсын, әйтеуір "бәрекелдіні" керек қылмайтұғыны болмайды. Әрнешік, орынсыз ба, орынды ма, "бәрекелді" деушіні көңіл іздеп тұрады.

Адам баласы өзі қай жолда, қай майданда жүрсе, сол майдандағы кісімен сырлас болады. Аның үшін өзге жолдағылардан "бәрекелдіні" оңды күтпейді. Маған "бәрекелді" десе, осы өзімменен серіктес, сырлас осылар "бәрекелді" дер дейді.

Талаптың ішінде адам баласы көбінесе басына кәдір іздеп, сол талапта болады. Біреуі мал қуып жатыр. Сараңдықпен, арамдықпен, әйтеуір мал тапсам, "Мал тапқан ердің жазығы жоқ" дейтұғын, "Малдының беті жарық" дейтұғын мақалға сеніп, халықтың түріне қарай, ит те болса, малдыны сөге алмайды деп, бұл мал һәм пайда, һәм қасиет болады бойыма дейді. Мұнысы рас, қазақтың өз құлқына қарағанда, бірақ адамдыққа, ақылға қарағанда, қазақ түгіл, көңіл жиіркендіретұғын іс.

Осыған орай біреу қажеке атанамын, біреу батыреке атанамын, біреулер білгіш, қу, сұм атанамын деп сол харакетте жүр. Әркайсысы қазаққа бұлдамақ та болып, басына "осыным бірсыпыра елеу азық болар" деген талаппен қылып жүр.

Мұнысы қазақтың тамырын ұстап-ұстап қарайды-дағы, "мынаны алып келіп берсе, қымбат алғандай екен, осы күнде мына бір істің біраз пұлы бар екен" деп, қазақтың бетінен оқып, ізденген талап болмаса, кітап бетінен оқып іздеген талап емес.

Анең үшін кітап сөзіменен ізденген талап болса, әуелі көкіректі тазалау керек дейді, онан соң ғибадат қыл дейді.

Қазақтың бетіне қарап, содан оқыған болса, ол талабыңды қыла бер, көкіректі дым тазалаймын деме, оны кім көріп жатыр, ішінде қатпар көп болмаса, құт-берекеге жағымды болмайды дейді. Енді осыған қарап қайдан оқып, ұмтылған талап екенін білерсің.

45. Қырық Бесінші Сөз

Құдай Табарака уатағаланың барлығының үлкен дәлелі — неше мың жылдан бері әркім әр түрлі сөйлесе де, бәрі де бір үлкен Құдай бар деп келгендігі, уа һәм неше мың түрлі діннің бәрі де ғаделет, махаббат Құдайға лайықты дегендігі.

Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қарай білетұғын пәндеміз. Сол махаббат пен ғаделетке қарай тартпақпыз. Сол Алланың хикметін біреуден біреу анығырақ сезбекпен артылады.

Инандым, сендім демек инандырамын, сендіремін деген емес.

Адамшылықтың алды — махаббат, ғаделет сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол — жаратқан Тәңірінің ісі. Айғыр биеге ие болмақта да махаббат сезім бар.

Бұл ғаделет, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі — ғалым, сол — ғақил. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп.

Абай Кунанбаев

КНИГА СЛОВ

Tyulemissov Madi مهدی ابواصل

tmadi1@gmail.com

1. Слово Первое

Хорошо я жил или плохо, а пройдено немало: в борьбе и ссорах, судах и спорах, страданиях и тревогах дошел до преклонных лет, выбившись из сил, пресытившись всем, обнаружил бренность и бесплодность своих деяний, убедился в унизительности своего бытия. Чем теперь заняться, как прожить оставшуюся жизнь? Озадачивает то, что не нахожу ответа на свой вопрос.

Править народом? Нет, народ неуправляем. Пусть этот груз взвалит на себя тот, кто пожелает обрести неисцелимый недуг, или пылкий юноша с неостывшим сердцем. А меня сохрани Аллах от непосильного бремени.

Умножать ли стада? Нет, не стоит заниматься этим. Пусть дети растят скот, коль им надобно. Не стану омрачать остатки дней своих, ухаживая за скотом на радость проходимцам, ворам и попрошайкам.

Заняться наукой? Как постичь науку, когда не с кем словом умным перемолвиться? Кому передать накопленные знания, у кого спросить то, чего не знаешь? Какая польза от того, что будешь сидеть в безлюдной степи, разложив холсты, с аршином в руке? Знания оборачиваются горечью, приносящей преждевременную старость, когда нет рядом человека, с кем можно поделиться радостью и печалью.

А может, посвятить себя богослужению? Боюсь, не получится. Это занятие требует полного покоя и умиротворения. Ни в душе, ни в жизни не ведаю покоя, уж какое благочестие среди этих людей, в этом краю!

Воспитывать детей? И это мне не под силу. Воспитывал бы, да не ведаю как и чему учить? Какому делу, с какой целью учить, для какого народа воспитывать их? Как наставить, куда направить, когда сам не вижу, где бы дети могли приложить свои знания? И здесь не нашел я себе применения.

Наконец решил: бумага и чернила станут отныне моим утешением, буду записывать свои мысли. Если кто найдет в них нужное для себя слово, пусть перепишет или запомнит. Окажутся не нужными мои слова людям — останутся при мне.

И нет у меня теперь иных забот.

2. Слово Второе

В детстве мне приходилось слышать, как казахи смеялись над узбеками: «Ах вы, сарты широкополые, камыш издалека носите, чтобы крыши покрыть, при встрече лебезите, а за спиной друг друга браните, каждого куста пугаетесь, трещите без умолку, за что и прозвали-то вас сарт-сурт»[1].

При встрече с ногаями[2] тоже смеялись и ругали их: «Ногай верблюда боится, верхом на коне устает, пешком идет — отдыхает, и беглые, и солдаты, и торговцы из ногаев. Не ногаем, а нокаем[3] бы следовало вас называть».

«Рыжеголовый урус, этому стоит завидеть аул, как скачет к нему сломя голову, позволяет себе все, что на ум взбредет, требует «узун-кулака» [4]показать, верит всему, что ни скажут»,— говорили они о русских.

«Бог мой!— думал я тогда с гордостью,— Оказывается, не найти на свете народа достойнее и благороднее казаха!» Радовали и веселили меня эти разговоры.

Теперь вижу — нет такого растения, которое бы не вырастил сарт, нет такого края, где бы не побывал торговец-сарт, нет такой вещи, которую бы он не смастерил. Живут миряне в ладу, вражды не ищут. Пока не было русских купцов, сарты доставляли казахам одежду для живых и саван для умерших, скупали гуртами скот, который отец с сыном между собой поделить не могли. Теперь, при русских, сарты раньше других переняли новшества. И знатные баи, и грамотные муллы, и мастерство, и роскошь, и учтивость — все есть у сартов.

Смотрю на ногаев, они могут быть хорошими солдатами, стойко переносят нужду, смиренно встречают смерть, берегут школы, чтут религию, умеют трудиться и наживать богатства, наряжаться и веселиться.

Мы же, казахи, батрачим на их баев за жалкое пропитание. Нашего бая они гонят из своего дома: «Эй, казах, не для того настлан пол, чтобы ты его грязными сапогами топтал».

Сила их в том, что неустанно учатся они ремеслу, трудятся, а не проводят время в унизительных раздорах между собой.

О просвещенных и знатных русских и речи нет. Нам не сравняться с их прислугой.

Куда сгинули наши былые восторги?

Где наш радостный смех?

---

[1] Сарт-сұрт – треск, трещотка
[2] Ногаями казахи называли татар
[3] Ноқай – бестолковый, тупой
[4] Ұзын-құлақ – «длинное ухо», т.е. быстрое распространение слухов

3. Слово Третье

В чем кроется причина разрозненности казахов, их неприязни и недоброжелательности друг к другу? Отчего слова их неискренни, а сами они ленивы и одержимы властолюбием?

Мудрые мира давно заметили: человек ленивый бывает, как правило, труслив и безволен, безвольный — труслив и хвастлив; хвастливый — труслив, глуп и невежествен; глупый невежествен и не имеет понятия о чести, а бесчестный побирается у лентяя, ненасытен, необуздан, бездарен, не желает добра окружающим.

Пороки эти оттого, что люди озабочены только одним — как можно больше завести скота и стяжать тем самым почет у окружающих. Когда б они занялись земледелием, торговлей, стремились к науке и искусству, не произошло бы этого.

Родители, умножив свои стада, хлопочут о том, как бы стада у их детей стали еще тучнее, чтобы передать заботу о стадах пастухам, а самим вести праздную жизнь — досыта есть мясо, пить кумыс, наслаждаться красавицами да любоваться скакунами.

В конце концов их зимовья и пастбища становятся тесными, тогда они, употребив силу своего влияния или занимаемого положения, всеми доступными для них средствами выкупают, выманивают или отнимают угодья соседа. Этот, обобранный, притесняет другого соседа или вынужденно покидает родные места.

Могут ли эти люди желать друг другу добра? Чем больше бедноты, тем дешевле их труд. Чем больше обездоленных, тем больше свободных зимовий. Он ждет моего разорения, я жду, когда он обнищает. Постепенно наша скрытая неприязнь друг к другу перерастает в открытую, непримиримую вражду, мы злобствуем, судимся, делимся на партии, подкупаем влиятельных сторонников, чтобы иметь преимущество перед противниками, деремся за чины.

Потерпевший не будет трудиться, добиваясь достатка иным способом, ни торговля, ни землепашество не интересуют его, он будет примыкать то к одной, то к другой партии, продавая себя, прозябая в нищете и бесчестии.

Воровство в степи не прекращается. Будь в народе единство, не стали бы люди мирволить вору, который, ловко пользуясь поддержкой той или иной группировки, только усиливает свой разбой.

Над честными сынами степи чинятся уголовные дела пол ложным доносам, проводятся унизительные дознания, загодя находятся свидетели, готовые подтвердить то, чего не видели и не слышали. И все ради того, чтобы опорочить честного человека, не допустить его к выборам на высокие должности. Если гонимому ради своего спасения приходится обращаться за помощью к тем же негодяям, он поступается своей честью, если не идет к

ним на поклон — значит быть ему несправедливо судимому, терпеть лишения и невзгоды, не находя в жизни достойного места и дела.

Достигнув власти хитростью и обманом, волостные не замечают тихих и скромных, а стараются наладить отношения с людьми, подобными себе — увертливыми и ухватистыми, рассчитывая на их поддержку а пуще всего опасаясь их вражды.

Сейчас в обиходе новая пословица: «Не суть дела, суть личности важна». Значит, добиться намеченного можно не правотою предпринятого дела, а ловкостью и хитроумием исполнителя его.

Волостные избираются сроком на три года. Первый год их правления проходит в выслушивании обид и упреков: "Не мы ли тебя выдвигали?" Второй год уходит на борьбу с будущими соперниками. И третий — в предвыборных хлопотах, чтобы снова быть избранным. Что остается?

Наблюдая, как народ чем дальше, тем больше погрязает в распрях, я пришел к выводу: в волостные нужно избирать людей, которые получили пусть небольшое, но русское образование. Если таковых нет или есть, но их не хотят выдвигать, пусть волостные назначаются уездным начальством и военным губернатором. Это было бы полезно во многих отношениях, Во-первых, тщеславные казахи стали бы отдавать детей на обучение; во-вторых, волостные не зависели бы от прихоти местной знати, а подчинялись бы только высшему начальству. Дабы не плодить неизбежные доносы и кляузы и не давать им ходу, следовало бы оградить назначаемого от всяческих проверок и испытаний.

Мы имели возможность убедиться в бесполезности выборов биев-судей в каждой волости. Не всякому под силу вершить правосудие. Чтобы держать совет, как говорится, на «вершине Культобе», необходимо знать своды законов, доставшихся нам от предков,-«светлый путь» Касым-хана, «ветхий путь» Есим-хана, «семь канонов» Аз Тауке-хана. Но и они устарели со временем, требуют изменений и непогрешимых вершителей, коих в народе мало, а то и вовсе нет. Люди, хорошо знающие казахов, говорили: «Если биев двое, то споров четыре». Отсутствие верховного судьи и четное число биев только усложняет решение споров. Зачем наращивать количество биев? Не лучше ли выбрать из каждой волости по три образованных и толковых человека, не определяя срока их пребывания на посту, и смещать только тех, кто обнаружит себя в неблаговидных делах.

Пусть бы споры решались двумя судьями и посредником, выбранным истцами. И только не сыскав истины у этих людей, не придя к мировой, спорящие обращались бы к одному из трех постоянных судей. Тогда бы суды не затягивались.

4. Слово Четвёртое

Люди внимательные давно заметили — глупый смех равносилен опьянению. Опьянение ведет к проступкам, разговор с хмельным причиняет головную боль. Предаваясь пустому смеху, человек теряет совесть, отстраняется от дел, совершает непростительные ошибки, за что ожидает его возмездие, если не на этом, так на том свете.

Человек, склонный к размышлениям, всегда вдумчив, собран, будь то в делах мирских или перед судом смерти. Собранность в делах и мыслях — основа благополучия. Значит ли это, что мы должны постоянно предаваться унынию? Разве может душа лишь печалиться, не зная веселья и смеха? Нет, я вовсе не за то, чтобы мы только и знали что горевать беспричинно. Но стоит задуматься о своей беспечности, опечалиться этим и постараться избавиться от беспечности, заняв себя полезным делом. Не пустое веселье, а полезный и разумный труд исцелит душу.

Только слабые духом могут затвориться в себе, предаваясь горьким раздумьям, не находя утешения.

Если смеешься над глупостью человека дурного, смейся, не радуясь чужой глупости, а гневно. Такому смеху не будешь предаваться часто. Смех с досады — горький смех.

Смейся восторженно, искренне радуясь, когда видишь человека, обретшего благо, свершившего дела добрые, достойные подражания. Хороший пример учит сдержанности, вовремя остановит, не допустит опьянения.

Не всякий смех заслуживает одобрения. Существует же среди прочего смеха такой, что не идет из груди — Богом данным путем, а рядится да пустым звоном рассыпается, единственно ради того, чтобы прожурчать красиво.

Человек рождается на свет с плачем и уходит скорбя. В промежутке между этими двумя событиями, так и не изведав истинного счастья, не распознав до конца ценности и неповторимости дарованной ему жизни, он бездумно прожигает ее в унизительных ссорах и недостойных спорах. Спохватывается, когда жизнь уже на исходе. И только тогда начинает понимать, что ни за какие сокровища мира невозможно продлить ее хотя бы на один день.

Жить хитростью, обманом, попрошайничеством — удел бездарных проходимцев. Веруй в Бога, надейся на свое умение и силы. На честный и самоотверженный труд даже твердь земная ответит всходами.

5. Слово Пятое

Печаль омрачает нам душу, леденит тело, сковывает волю и, наконец, изливается словами из уст или слезами из глаз. Я видел, как люди молились: «О, Аллах, сделай нас беспечными, как младенцев». Мнят себя страдальцами, обремененными тяжкими заботами и несчастьями, будто они разумнее детей. О заботах же их можно судить по пословицам: «Если жить осталось до полудня, делай запасы на день», «Нищему и отец становится чужим», «Скот для казаха — плоть от плоти его», «У богатого лик светел, а у бедного — все равно, что точило», «Джигит и волк добудут пищу в пути», «Стада почитаемых мужей находятся в людях, заботятся они о своем добре от безделия», «Рука, умеющая брать, умеет и давать», «Кто сумел нажиться, тот и прав», «Приносящий дары срывает завесу отчуждения», «Если на бая надежда плоха, то и на Бога не надейся», «Если голоден, скачи к дому, где поминки», «Берегись озера с глубокими берегами, да народа немилосердного». Подобных пословиц множество.

О чем они говорят? Не о науке и знаниях, не о мире и справедливости радеет казах, ему бы разбогатеть, да не знает — как? Вот и ловчит, хитрит, чтоб хоть лестью выманить богатство у других, не удастся — будет люто враждовать со всем светом. Отца родного не прочь обобрать и не сочтет это позором для себя. Не принято у людей осуждать тех, кто добывает себе скот обманом, подлостью, попрошайничеством, разбоем или другими ухищрениями...

Чем же отличается их ум от детского? Дети боятся раскаленного очага, взрослых не устрашить и адовым огнем. Дети, стыдясь, готовы сквозь землю провалиться, а взрослые не ведают стыда. В этом их превосходство над детьми? Не раздай мы им того, что имеем, не позволь мы им разорить себя, не опустись мы до их уровня, они готовы отвернуться от нас.

И это народ, к которому мы тянемся душой?

6. Слово Шестое

Одна из казахских пословиц гласит: «Начало успеха — единство, основа достатка — жизнь».

Но у каких людей бывает единство, и как они добиваются согласия между собой — казахи не знают. Полагают, что это — общность скота, имущества, еды. Если так, то какой прок от богатства и какой вред от нищеты? Стоит ли трудиться ради богатства, не избавившись прежде от родственников? Нет, единство должно быть в умах, а не в общности добра. Объединить можно людей различных по происхождению, религии и духу, щедро раздаривая им скот. Добиваться единства ценой скота — вот начало нравственного падения. Братья должны жить в согласии не потому, что находятся в зависимости один от другого, а надеясь на свои умения и силу, уповая каждый на собственную судьбу. Иначе они и Бога забудут, и делом не займутся, а станут искать напасти друг на друга. Погрязнут во взаимных обидах, будут клеветать, хитрить и обманывать друг друга. Как тут добиться единства?

«Жизнь — основа достатка». О какой жизни идет речь? О бытие ради того, чтобы душа тела не покинула? Но такое существование и собаке дано. Тот, кто дорожит такой жизнью, трепещет перед страхом смерти, становится врагом жизни небесной. Спасаясь, бежит от врага и слывет трусом, уклоняется от работы и слывет лодырем, превращается в противника истинного благополучия.

Нет, речь тут о другой жизни. О той, когда жива душа и ясен ум. Если ты жив, но душа твоя мертва, слова разума не достигнут твоего сознания, ты не сумеешь зарабатывать на жизнь честным трудом.

Бездельник, лживый зубоскал,
Нахлебник и нахал.
В душе холуй, на вид удал
Не ведает стыда.

Будучи таким, не сочти себя за живого. Праведная смерть предпочтительнее такой жизни.

7. Слово Седьмое

Ребенок рождается на свет, наследуя два начала. Первое из них требует еды, питья и сна. Это — потребность плоти, без этого тело не может служить пристанищем для души, не будет расти и крепнуть. Другое — тяга к познаниям. Младенец тянется к ярким вещам, берет их в рот, пробует на вкус, прикладывает к щеке. Встрепенется, услышав звуки дудки или свирели. Подросши, бежит на лай собаки, на голоса животных, на смех и плач людей, теряет покой, спрашивая обо всем, что видят глаза и слышат уши: «Что это? Зачем это? Почему он так делает?»- это уже потребность души, желание все видеть, все слышать, всему учиться.

Не раскрыв для себя видимых и невидимых тайн вселенной, Не объяснив всего себе, человеку не стать человеком. И бытие души такого человека тогда ничем не разнится от бытия иной твари.

Изначально Бог отличил человека от животного тем, что наделил его душой. Почему мы, повзрослев и поумнев, не ищем и не находим удовлетворения тому любопытству, что в детстве заставляло нас забывать о еде и сне? Почему мы не избираем путь тех, кто ищет знаний?

Нам бы неустанно ширить круг своих интересов, множить знания, которые питают наши души. Нам бы понять, что блага души несравненно выше телесных, и подчинить плотские потребности велению души. Но нет, не стали мы делать этого. Кликушествуя и каркая, не продвинулись мы дальше навозной кучи у аула. Душа правила нами только в детстве. Повзрослев и окрепнув, мы не позволили ей повелевать собой, подчинили душу телу, на все окружающее смотрим глазами, но не разумом, не доверяемся порывам души. Довольствуясь внешним видом того, что охватывает взор, не пытаемся вникнуть во внутренние тайны, полагая, что ничего не теряем от этого незнания. На замечания и советы людей умных отвечаем: «Ты живи своим умом, а я своим проживу», «Чем быть богатым чужим умом, лучше быть бедным, да по-своему». Мы не способны оценить их превосходства над нами, не понимаем смысла сказанного ими.

Нет ни искры в груди, ни веры в душе. Чем отличаемся мы от животного, если видим только глазами? В детстве мы были лучше. Тогда мы были человеческими детьми — стремились узнать как можно больше. Сейчас мы хуже скота. Животное не знает ничего, но и не стремится ни к чему. Мы не знаем ничего, но готовы спорить до хрипоты: отстаивая свою темноту, стремимся свое невежество выдать за знания.

8. Слово Восьмое

Станет ли кто прислушиваться к нашим советам или внимать наставлениям? Кто-то волостной, а кто-то бий. Имея намерения учиться уму-разуму, разве стали бы они избираться на такие должности? Эти люди считают себя достаточно умными и стремятся к власти, чтобы учить и воспитывать других, будто бы достигли полного совершенства, и единственное, что им осталось — это других наставлять. Им ли слушать нас, да и захоти они слушать, найдется ли у них на это время? Головы их заняты заботами: как бы ненароком не провиниться перед начальством, не обозлить вора, не смутить народ, не остаться внакладе, а найти выгоду. Кому-то надо пособить, кого-то вызволить. Все недосуг...

Богачи? Те ни в чем нужды не знают. Пусть на день, но им дано богатство, им кажется, что они владеют сокровищами чуть ли не половины мира, а чего им не хватает, то купят за скот. Взоры их высоко, а помыслы еще выше. Честь, совесть, искренность для них не дороже скота. Был бы скот, уверены, можно подкупить самого Бога. Скот заменяет им все — родину, народ, религию, родных, знания. Где им прислушиваться к чужим советам? Прислушался бы да времени нет. Надо скотину напоить-накормить, выгодно продать, от вора и волка уберечь, от холода укрыть да найти человека, который бы занялся всем этим. Пока все уладит-утрясет, до похвальбы доведет. Недосуг и ему!

А вор-злодей да мошенник лукавый так или иначе никого слушать не станут.

Бедняки, что смиреннее овцы, озабочены своим пропитанием. Что им советы, знания, учения, когда все это не нужно богатым? «Не трогайте нас, беседуйте с теми, кто больше нашего понимает»,- говорят они, будто, если беден, так и знания не нужны. Им ни до кого нет дела. Имея то, что имеют другие, они и горя бы никакого не знали.

9. Слово Девятое

Я сам казах. Люблю я казахов или не люблю? Когда б любил, одобрил бы их нравы, нашел бы в их поведении какую-нибудь малость, что принесла бы мне радость или утешение, позволила бы довольствоваться не теми, как иными их качествами, и не померкла бы надежда моя. Но нет этого. Когда б не любил, не стал бы говорить с ними, делиться сокровенными мыслями, советоваться, входить в их круг, интересоваться их делами, спрашивая «что там делают, что происходит?», полеживал бы себе спокойно, нет,- так вовсе откочевал бы от них. Надежды такой, что они изменятся или я образумлю, исправлю их, тоже не питаю. Не испытываю ни одного из этих чувств. Как же так? Должен бы склониться к чему-то одному.

Я хоть и живу, живым себя не считаю. Не знаю, от досады ли на людей, от недовольства ли собой, а может, и по какой иной причине. Внешне жив, внутри все мертво. Сержусь, но не испытываю гнева. Смеюсь, но не могу радоваться. Слова, произносимые мной, и смех кажутся мне не моими. Все чужое.

В молодые годы и не помышлял о том, что можно оставить свой народ, любил казахов всей душой, верил в них. Когда же довелось узнать людей, когда постепенно угасла моя надежда, обнаружил: нет уже той силы, которая позволила бы покинуть родные края, породниться с чужими. Поэтому в груди у меня сейчас — пустота. А вообще думаю: может, оно и к лучшему? Умирая, не буду страдать: «Увы, не привелось изведать еще такой то радости!..» Не терзаясь сожалениями о земном, утешусь надеждой на предстоящее.

10. Слово Десятое

Люди молят Бога о ребенке. Зачем человеку ребенок? Говорят, надо наследника оставить, чтобы сын кормил родителей на старости лет, молился за них после их смерти. Только и всего?..

Что значит оставить наследника? Боишься, после смерти твое имущество окажется без хозяина? Тебе ли печалиться о вещах, которые останутся после тебя? Или тебе жаль оставить их людям? Какие сокровища ты нажил, чтобы жалеть о них?

Хороший ребенок — в радость, плохой — в тягость. Как знать, какого ребенка даст тебе Бог? Или тебе недостаточно унижений, которые ты вынес за свою жизнь? Или мало гнусностей сотворил ты своими руками? Почему тебе хочется еще породить ребенка, вырастить его таким же негодяем, обречь его на те же унижения?

Хочешь, чтобы сын молился за тебя после твоей смерти? Если в жизни ты делал людям добро, кто не помолится за упокой твоей души? Но если ты чинил только зло, что тебе молитвы сына? Разве он сделает за тебя те благодеяния, которых ты сам не совершил?

Если просишь ребенка для радостей потусторонней жизни, значит заведомо желаешь ему ранней смерти. Если просишь для радостей этой жизни, разве родится у казаха такой сын, который бы, возмужав, окружил родителей заботой, ограждал их от мук? Твоему ли народу, такому ли отцу, как ты, воспитать подобного сына?

Ты хочешь, чтобы он кормил тебя, когда ты одряхлеешь? И это пустое. Во-первых, доживешь ли ты до немощной старости? Во-вторых, вырастет ли твой сын настолько милосердным, чтобы заботиться о твоей старости? Кто не возьмет на себя заботы о тебе, если у тебя есть скот? Не будет скота, еще неизвестно, кто и как будет кормить тебя. Также неизвестно, будет твой сын множить добро или примется транжирить нажитое тобой.

Хорошо. Скажем, Бог услышал твои молитвы, дал тебе сына. Сумеешь ты дать ему хорошее воспитание? Нет. Не сумеешь. Мало тебе своих грехов, погрязнешь еще и в грехах сына.

С самого начала жизни будешь обманывать ребенка, суля ему то одно, то другое. И будешь радоваться, что удалось обмануть. Кого будешь винить, когда он вырастет лгуном? Учишь его сквернословить, поносить других, чуть что защищаешь: «Не троньте этого упрямца», потакаешь его озорству. Отдавая в учение, выбираешь муллу за малую плату, лишь бы научить ребенка читать и писать, учишь хитрости и подлости, вселяешь в его душу недоверие к сверстникам, прививаешь дурные наклонности. Это и есть твое воспитание? И от этого ребенка ты ждешь милосердия?

Люди так же молят Бога и о богатстве. Зачем человеку богатство? Ты молил Бога? Молил. Бог тебе дает, а ты не берешь! Дал он тебе силы, чтобы

ты мог трудиться и наживаться. Разве ты тратишь эту силу на праведный труд? Нет. Бог дал тебе силы, чтобы ты мог учиться, дал разум, способный усвоить науки, но неизвестно, на что ты потратил их. Кто не сумеет разбогатеть, если будет трудиться без лени, добиваться без устали, творить с умом? Но тебе ведь не это нужно, тебе хочется получить богатство, запугивая, выпрашивая, обманывая других. Разве это мольба? Это попрошайничество, разбой, чинимый утратившим совесть и честь.

Ну скажем, выбрал ты этот путь, добыл себе скот. Так используй его на то, чтобы получить образование. Не для себя, так для сына. Без просвещения нет ни веры, ни блага. Без знаний ни намаз, ни посты, ни паломничества не достигнут цели. Я еще не встречал человека, который бы, добыв богатство разбойным путем, использовал его на благое дело. То, что добыто собачьим путем и тратится по-собачьи. И не остается от такого богатства ничего, кроме горечи разочарования, злобы, душевных мук.

Пока богатство в его руках, он кичится им. Растратив, хвалится тем, что он «и он когда-то был богат». Обеднев, опускается до попрошайничества.

11. Слово Одиннадцатое

Чем промышляет, как живет народ? Есть два средства. Одно из них — воровство. Вор надеется разжиться краденым, бай думает умножить свои стада, вернув похищенное с лихвой, власть имущий, обещая баю сыскать и возвратить пропажу, а вору — избежать правосудия, обирает обоих. Обыватель плутует, донося на вора властям, в то же время оказывая ему мелкие услуги и скупая у него ворованное по дешевке. И другое — мошенники надоумливают людей на хитрости, о которых они и не помышляют, подстрекают: сделай так, и станешь знатным, сделай эдак — добудешь несметные богатства, обретешь славу неуязвимого, устрашишь недругов. Разжигая нездоровые страсти, натравливая людей друг на друга, надеется сгодиться кому-нибудь из них, на том и греет руки.

Так и живут: вельможный — помогая баю и пособляя вору, бедняк — подыгрывая власть имущим, поддерживая их в спорах, примыкая то к одной, то к другой партии, за здорово живешь поступаясь собственной честью, продавая жену, детей, сородичей.

Не будь вора и мошенника, задумался бы народ. Он бы и рад трудиться честно, тянуться к добру и знаниям, когда бы бай довольствовался тем, что имеет, а бедняк, не теряя надежды и веры, добивался бы того, чего ему не хватает.

Простой люд невольно посредничает в грязных делах. Кому под силу искоренить сие зло? Неужели канут в забвение понятия чести и клятвы, верности и совести?

Нашлась бы сила, способная укротить вора, но кто и каким путем образумит бая, из алчности потакающего лукавым наущениям мошенника?

12. Слово Двенадцатое

Когда кто-то учит других слову божьему, хорошо ли, плохо ли делает он свое дело, у нас язык не повернется запретить ему проповедь, ибо нет ничего предосудительного в делах благонамеренных. Пусть наставляет, если даже сам недостаточно просвещен. Но ему следует помнить два непреложных условия.

Прежде всего, он должен утвердиться в своей вере, во-вторых, пусть слишком не довольствуется тем, что знает, а постоянно совершенствуется. Если кто, не завершив учебу, оставляет ее, тот лишает себя божьего благословения, от его наставлений прока не жди. Что толку, если, обернув голову чалмой, строго соблюдая посты, совершая моления, он напускает на себя благообразие, но не знает, в каких местах требует повторения или в каком месте может прерваться тот или иной намаз?

Кто небрежен, не соблюдает себя в строгости, не умеет сострадать, того нельзя считать верующим — без бережливости и внимания не удержать в душе иман — веру.

13. Слово Тринадцатое

Иман — есть незыблемая вера в единого и всемогущего создателя, о бытии и существовании которого дано нам знать из посланий через его пророка, да благословит Аллах его имя.

Существует двоякий путь верования.

Одни принимают веру, убедившись в ее необходимости и справедливости, укрепляют ее в себе разумными доводами. Эту веру мы называем «якини иман»[5].

Другие веруют, черпая познания из книг и со слов муллы. Этим людям требуется особая приверженность к предмету своей веры, твердость духа, дабы выстоять перед соблазнами тысячи искусителей и не дрогнуть даже перед лицом смерти. Это есть «таклиди иман»[6].

Чтобы сохранить в себе иман, необходимо иметь отважное сердце, твердую волю, уверенность в своих силах. Но как нам быть с тем, кто не имеет знаний, позволяющих отнести его к приверженцам «якини имана», или не имеет твердых убеждений, легко поддастся соблазнам и уговорам, из корысти называет черное — белым, белое — черным, клянется, выдавая ложь за правду, чтобы назвать его сторонником «таклиди имана»? Сохрани нас Аллах от таких людей. Каждый должен помнить, не существует имана помимо упомянутых.

И пусть вероотступники не рассчитывают на беспредельность божьей милости, они не заслуживают ни прощения Аллаха, ни защиты пророка. Будет проклят тот, кто принимает за истину ложные пословицы: «Острие меча сильнее клятвы», «Нет греха, которого не простил бы Аллах».

---

[5] Яқини (ар. يقينى) – истинная вера

[6] Тақлиди (ар. تقليدى) – традиционная вера

14. Слово Четырнадцатое

Есть ли у человека что-либо драгоценнее его сердца? Называя кого-то человеком с сердцем, люди почитают его за батыра. Другие качества сердца они себе ясно не представляют. Милосердие, доброта, умение принять чужого за родного брата, желая ему благ, которые бы пожелал себе — все это веление сердца. И любовь — желание сердца. Язык, повинуясь сердцу, не солжет. Только лицемеры о сердце забывают. Те же, кого молва кличет «человеком с сердцем», часто оказываются людьми не стоящими похвалы. Если у них не в чести учтивость, верность данному обету, отвращение от зла, способность вести за собой заблудших, а не плестись за толпой жалким псом, умение смело постоять за правое дело, когда это трудно, не отступиться от истины, когда это сделать легче легкого, то в груди тех, кого люди почитают за батыров, бьется не обыкновенное, а волчье сердце.

Казах ведь тоже дитя человеческое. Многие из них сходят с пути истины не от недостатка разума, а от того, что не имеют в сердце мужества и стойкости, чтобы принять советы умного и следовать им. Многим из тех, кто уверяет, будто совершил зло по незнанию, я не верю. Есть у них знания, но постыдное безволие и лень заставляют их пренебрегать этими знаниями. Отступившись раз, редко кто находит в себе силы для исправления.

Те, кого люди называют крепкими джигитами, храбрыми джигитами, ловкими джигитами, чаще всего подбивают друг друга на темные, скверные дела. Их слепое подражание друг другу, бездумная удаль приводят к несчастьям.

Если человек, предавшись дурным поступкам, безудержному бахвальству, не в силах остановиться и взыскать с себя, не пытается очиститься перед Богом или собственной совестью, как назвать такого джигитом?

Впору задаться вопросом — человек ли он?

15. Слово Пятнадцатое

Между умными и глупыми людьми, по-моему, есть существенная разница.

Родившись на свет, человек не может жить, не увлекаясь интересными вещами. Дни увлечений и поисков остаются в памяти самыми светлыми днями его жизни.

Разумный человек интересуется достойными серьезными делами, упорно добивается своей цели, и даже воспоминания о перенесенных невзгодах на пути к ней ласкают слух и радуют сердце его слушателей. В ней не найдешь и тени сожаления о прожитых годах.

Легкомысленный человек тратит время на ничего не стоящие, пустые, бессмысленные затеи. Хватившись, обнаруживает, что лучшие годы пролетели напрасно и позднее раскаяние не приносит ему утешения. В молодые годы он ведет себя так, будто молодость бесконечна, не сомневается, что впереди его ждут еще более заманчивые утехи и радости. Но очень скоро, утратив былую силу и гибкость, он оказывается не годным ни на что.

И еще одно искушение подстерегает людей, страстно увлекающихся — достижение успеха или приближение к нему, дурманит им головы, пьянит. Хмель застилает разум, заставляет совершать оплошности, человек невольно привлекает к себе внимание окружающих, становится объектом людских пересудов и насмешек.

Разумные в такие критические моменты не теряют рассудка, сдержанны и не выставляют своих чувств на всеобщее обозрение.

Глупый же скачет на неоседланном коне, воздев глаза к небу, словно обезумев, потеряв в пылу шапку и не обращая внимания на то, что полы его чапана покрывают зад лошади...

Вот что я видел.

Желаешь быть в числе умных людей, спрашивай себя раз в день, раз в неделю, или хотя бы раз в месяц: как ты живешь? Сделал ли ты что-нибудь полезное для своего образования, для земной или потусторонней жизни, не придется ли тебе потом испить горечь сожаления?

Или же ты и сам не заметил, не помнишь, как и чем жил?

16. Слово Шестнадцатое

Казах не беспокоится о том, угодны ли Богу его моления. Он делает только то, что делают другие — встает и падает, молясь. С Богом обходится примерно как с купцом, явившимся за долгом: «Это все, что имею, хочешь — бери, не хочешь — не из-под земли же я достану тебе скот». Не будет утруждать себя, думая, ломая язык, обучаясь, заботясь об очищении веры. «Это все, что знаю, не браться же за учебу на старости лет. Главное — не попрекнули бы, что не молюсь, а что язык коряв – не беда.»

Разве у него язык устроен не так, как у других?

17. Слово Семнадцатое

Воля, Разум и Сердце обратились однажды к Науке, чтоб разрешить спор: кто из них важнее.

Воля сказала: «Эй, Наука, ты ведь знаешь, без меня ничто не достигает совершенства: чтобы познать тебя, надо упорно учиться, а без меня этого не сделать; служить Всевышнему, поклоняясь ему, не ведая покоя, можно только с моей помощью. Нельзя, если меня нет, добиться в жизни богатства, мастерства, уважения, карьеры. Разве не я оберегаю людей от мелких страстей и держу их в узде, не я ли предостерегаю их от греха, зависти, соблазнов, не я ли помогаю им собраться и в последнюю минуту удержаться на грани пропасти? Как могут спорить со мной эти двое?»

Разум сказал: «Только я способен распознать, какое из твоих слов полезно и какое пагубно, будь то в земной или загробной жизни. Только мне дано постигнуть твой язык. Без меня не избегнуть зла, не найти выгоды, не постичь знаний. Почему эти двое спорят со мной? На что они годятся без меня?»

Сердце сказало: «Я — владыка человеческого тела. Кровь идет из меня, душа обитает во мне, без меня жизнь немыслима. Я лишаю сна, заставляю ворочаться тех, кто лежит в мягкой постели, вынуждаю их думать о бедных, не имеющих крова, мерзнущих и голодающих. По моей воле младшие почитают взрослых и снисходительны к меньшим. Но люди не стараются сберечь меня в чистоте и от этого страдают сами. Будь я чистым, не стал бы я делать различия между людьми. Я восторгаюсь добродетелью, я восстаю против зла и насилия. Самолюбие, совесть, милосердие, доброта — все исходит от меня. На что годятся эти двое без меня? Как они смеют спорить со мной?»

Выслушав их, Наука ответила:

«Воля, ты все верно сказала. В тебе еще много достоинств, о которых ты не упомянула. Ничего нельзя достигнуть без твоего участия. Но ведь в тебе таится и жестокость, равная твоей силе. Ты тверда в служении добру, но не меньшую твердость проявляешь и в служении злу. Вот что плохо в тебе.
Разум! И ты прав. Без тебя невозможно добиться в жизни чего-либо. Благодаря тебе мы узнаем о создателе, посвящены в тайны двух миров. Но это не предел твоих возможностей. Лукавство и коварство тоже творения твоих рук. И добрый, и злой опираются на тебя, ты верно служишь и тому, и другому. Вот в чем твой изъян.

Моя задача — помирить вас. Хорошо бы повелителем и вершителем в этом споре явилось Сердце.

Разум! У тебя множество путей-тропинок. Сердце не может следовать по каждой из них. Оно не только радуется твоим добрым замыслам, но и

сопутствует тебе в них с охотою. Но оно не последует за тобой, если ты замыслил недоброе, и даже отстранится от тебя с брезгливостью.

Воля! В тебе много силы и мужества, но и тебя Сердце способно удержать. Оно не станет препятствовать в деле благоразумном, но в деле ненужном повяжет тебя по рукам.

Вам следует объединиться и во всем повиноваться Сердцу. Если вы все трое мирно уживетесь в одном человеке, то прахом с его ног можно будет исцелять незрячих. Не найдете согласия, я отдам предпочтение Сердцу. Береги в себе человечность. Всевышний судит о нас по этому признаку. Так сказано и в писаниях,» — сказала Наука.

18. Слово Восемнадцатое

Человек должен одеваться скромно, содержать одежду в чистоте, быть опрятным. Тратить на одежду больше, чем позволяют средства, обременять себя излишней заботой о внешности, могут только щеголи.

Щеголи проявляют себя по-разуму: один холит лицо, лелеет усы и бороду, нежит тело, ступает с важностью — то брови вскинет томно, то пальцами стучит, то локоть в сторону отставит; другой же подчеркнуто небрежен в своем щегольстве и, стараясь прослыть к тому же простецким парнем, как будто нечаянно обронит вскользь про лучшего скакуна и свои богатые наряды — мол, ничего особенного; усердствует, привлекая к себе внимание тех, кто стоит выше него, вызывает зависть в равных себе, а среди низших слывет примером недосягаемой изысканности и роскоши. О нем говорят: «О чем можно тужить, имея такого коня и одеваясь как он?»

Все это и нелепо и стыдно.

Пусть никто не увлечется этой блажью, иначе трудно будет ему вернуть истинно человеческий облик.

В слове «кербез»[7] вижу родство со словами «кер»[8], «керден»[9], предостерегающее людей от этих пороков.

Человек должен отличаться от других умом, знаниями, волей, совестливостью, хорошим нравом. Думать, что можно возвыситься иначе, может только глупец.

---

[7] Кербез – франт, щеголь
[8] Кер - чванливый
[9] Керден - спесивый

19. Слово Девятнадцатое

Дитя человеческое не рождается на свет разумным. Только слушая, созерцая, пробуя все на ощупь и на вкус, оно начинает познавать разницу между хорошим и плохим. Чем больше видит и слышит дитя, тем больше узнает. Многое можно усвоить, внимая словам разумных людей. Недостаточно обладать разумом — только слушая и запоминая наставления знающих, избегая пороков, можно стать полноценным человеком.

Но если человек постигает мудрые речи, неуместно восторгаясь или наоборот вяло, рассеянно, не переспрашивая непонятного, не стараясь вникнуть в суть сказанного или же не делает для себя никаких выводов, хотя чувствует их справедливость и пользу, что толку он того, слушает он или не слушает?

О чем говорить с человеком, который не знает цену слову?

Как сказал один мудрец, лучше пасти свинью, которая признает тебя...

20. Слово Двадцатое

Все мы знаем — ничто не властно над судьбой. Человеку свойственно чувство пресыщения, оно не возникает по желанию, а определяется судьбой. Изведав однажды пресыщение, уже не освободиться от него. Если даже собравшись с силами отбросишь его, оно будет настигать и одолевать тебя.

Чем только человек не пресыщается! Надоедает ему, в большей или меньшей мере, все — еда, развлечения, щегольство, пиры, компании, стремление превзойти других, женщины. Рано или поздно обнаружив порочность, бессмысленность всего, он разочаровывается и охладевает.

Жизнь человека, его судьба, так же, как и все, что существует на свете, переменчивы. Ничему живому на земле не дано состояние покоя. Откуда же взяться постоянству чувств?

Испытать пресыщение дано людям умным, которые в жизни стремятся к совершенству, многому знают цену, разборчивы, способны постичь никчемность и суетность земного бытия. Постигшим скоротечность и тленность земной радости сама жизнь кажется постылой.

Я подумал: блажен тот, кто глуп и беспечен.

21. Слово Двадцать Первое

Трудно удержаться от самодовольства, будь оно в большей или меньшей степени. Я отметил два вида его: это гордыня и бахвальство.

Горделивый человек сам себе дает высокую оценку. Прилагает все усилия, чтоб не прослыть в народе невеждой, легкомысленным не сдерживающим своих обещаний, невоспитанным, чванливым, бессовестным лгуном, злопыхателем, мошенником. Понимает всю унизительность этих пороков, стремится быть выше их. Это свойство человека разумного, совестливого, возвышенного. Он согласен с тем, чтоб о нем не говорили ничего хвалебного, и сделает все возможное, чтоб его имя не поносили.

Другой же, бахвал, усердствует, чтоб о нем говорили как можно больше. Пусть все знают, что он — батыр, богат, родовит... Он упускает из виду, что люди непременно скажут и то, чего человеку не очень хотелось бы слышать о себе. Не то чтобы он забыл об этой стороне известности, просто даже не обращает внимания на эту непременную изнанку славы. Такие хвастуны обычно бывают трех видов.

Первый из них одержим желанием прославиться в чужих краях, среди незнакомых ему людей. Он невежда, но в нем еще теплятся некоторые человеческие качества.

Другой хочет стать известным и быть хваленым в своем роду. Невежество этого, полное, человечности явно недостает.

Третий ищет, чем бы похвастаться перед своими домочадцами или в своем ауле, ни один человек со стороны не одобрил бы его похвальбы. Вот этот — невежда из невежд, и он уже не человек.

Тот, кто желает заслужить похвалу среди чужих, будет стараться отличиться в своем роду. Тот, кто желает быть хваленым в своем роду, будет добиваться похвалы у своих близких. Тот, кто ищет похвалы у близких, уверен, добьется ее, расхваливая и возносят до небес самого себя.

22. Слово Двадцать Второе

Думаю, кого среди казахов сегодня я бы мог любить или уважать?

Уважал бы бая, да нет нынче такого; если и есть, он не хозяин своей воли и своего богатства. Враждуя с одними, из осторожности раздает скот другим, оказываясь в итоге обязанным доброй сотне людей. Думает, оказал милость, откликнувшись на их покорные просьбы. По глупости своей так думает. Он сам находится в зависимости от них, Ни щедрым, ни милосердным его не назвать. На родной земле со своим народом бьется, добром сорит, распинаясь перед недостойными. Там, где баи не находят между собой согласия, плодятся всякого рода проходимцы, стращают их и живут за их счет.

Стал бы уважать мырзу. Но не встретить в наши дни истинно щедрых, а тех, кто бестолку раздает скот направо и налево, больше, чем собак. Одни раздают скот добровольно, желая сыскать выгоду, другие — поневоле, иной так суетится, стараясь мырзой прослыть, будто приложили ему в одно место просоленную кошму, да только чаще всего тоже оказывается жертвою лиходеев.

Уважал бы волостного и бия. Однако нет в степи божеской управы и суда. Власть, заслуженная низкопоклонством или купленная за деньги, не много стоит.

Хотел бы уважать сильного, но вижу — все у нас крепки на худое дело, готовых на добрые дела не сыскать.

Найти бы человека умного и ему оказать почести. Но нет человека, чей бы ум был скор в служении делу совести и справедливости, а на хитрость и вероломство всяк горазд.

Уважал бы убогого и нищего, но ведь и его не сочтешь безгрешным. Не смотри, что на лежащего верблюда не может сесть. Будь у него сила, найдется и сноровка прихватить для себя что-нибудь тишком.

Остался кто? Хитрец да хват. Этих нам не унять! Пока они других не разорят и по миру не пустят...

И что же, кого нам любить, за кого молиться? Смердящие волостные и бии не в счет. Остается тот тихий бай, живущий по причине своей кротости согласно пословице «Коль ищешь достатка, избегай раздоров». Этот у всех в немилости, хотя и раздает одну половину своего богатства, а другую половину тщится уберечь от вора и насильника.

Делать нечего,- его нам жалеть, за него молиться.

Никого другого я не нашел.

23. Слово Двадцать Третье

Есть одна радость и одно утешение, которые проклятием висят над казахом.

Радуется он, встречая скверного человека или видя чей-то дурной поступок, которого он сам не совершил; радуется и говорит: «Сохрани нас Аллах от такого-то! Ведь и он считает себя, человеком, рядом с ним мы — люди совсем чистые, совсем светлые». Разве Аллах сказал, что ему достаточно быть лучше такого-то? Или может, умные люди пообещали, что он не будет зачислен в плохие, коли разыщет человека, превосходящего его в невежестве и порочности? Разве станешь лучше, равняясь на мерзавца? Добру учатся у добрых людей. Можно понять того, кто на скачках приходит первым или интересуется, сколько еще лошадей впереди него. Но какой смысл спрашивать, сколько скакунов осталось позади? Какая радость знать проигравшему, пять или десять скакунов он обогнал?

В чем казах находит утешение? Он говорит: «Не мы одни такие, все так поступают, не следует выделяться, лучше быть с большинством. Той[10], который празднуешь со всеми, самый большой той». Разве Аллах велел ему существовать только в толпе? Или Аллах уже не властен над толпой? Или у Всевышнего не хватит оков на толпу? Разве высокой наукой овладевает любой человек? Или она под силу лишь единицам? Может, люди все до единого одарены гением? Или гениальность осеняет, только одного из тысячи? Разве толпу нельзя унизить? Разве будет легче от того, что половину людей поразит недуг, а другая половина останется здоровой? Разве не нужен один человек, хорошо знающий местность, когда тысячи блуждают, не зная ее? Что лучше для путников, если разом оголодают все лошади или будет сытой хотя бы половина их? Что лучше, когда пострадает от джута весь народ или уцелеет хотя бы половина его? В чем утешение одному дураку от того, что рядом находятся тысячи других безмозглых? Покорит ли невесту негодный жених, заявив, что у всего его рода дурно пахнет изо рта? Утешится ли невеста, узнав, что не только ее суженый обладает этим изъяном?

[10] Той – праздник, пиршество

24. Слово Двадцать Четвертое

Говорят, нынче на земле живет более двух миллиардов человек. Из них нас, казахов, более двух миллионов[11].

Казахи, не сходны ни с одним другим народом в своем стремлении к богатству, в поисках знаний, постижении искусства, в проявлении чувства доброжелательности, силы, хвастовства или враждебности.

Мы враждуем, разоряем друг друга, следим друг за другом, не давая ближнему своему и глазом моргнуть.

Есть на свете города с численностью жителей более трех миллионов. Есть на свете люди, которые трижды обошли шар земной.

Неужели нам так и жить, подстерегая друг друга, оставаясь ничтожнейшими из всех народов на земле? Или все-таки наступят светлые дни, когда люди забудут воровство, обман, злословие, вражду и устремятся к знаниям, обучатся ремеслу, начнут добывать богатства честным, достойным путем.

Вряд ли наступят такие дни. Сейчас на каждые сто голов скота зарятся двести человек. Разве они утихомирятся, пока не уничтожат друг друга?

---

[11] Абай приводит здесь неточные цифры, по итогам переписи населения 1897 года казахов, проживающих в областях, сопредельных с Российской империей, насчитывалось 4 млн. 84 тыс. (Я. Е. Володарский, Население России за 400 лет. XVI – XX вв. М., 1973, с. III)

25. Слово Двадцать Пятое

Хорошо бы дать казахским детям образование и вполне было бы достаточно научить их сначала хоть тюркской грамоте. Но наша земля — Дар-аль-Харб[12], к тому же чтобы отдать детей учиться, надобно скопить богатство, необходимо знать персидский и арабский языки. Голодному ли сохранить ясность ума, радеть о чести, питать прилежание к учителю? Скудость достатков, межродовые раздоры способствуют развитию в людях таких дурных наклонностей, как воровство, насилие, стяжательство. Будет скот, значит брюхо будет сыто. А там появится и тяга к знаниям, ремеслу. Начнут люди подумывать как бы получить образование или хотя бы детей чему-нибудь научить.

Нужно учиться русской грамоте. Духовные богатства, знания, искусство и другие несметные тайны хранит в себе русский язык. Чтобы избежать пороков русских, перенять их достижения, надо изучить их язык, постичь их науку. Потому что русские, узнав иные языки, приобщаясь к мировой культуре стали такими, какие они есть. Русский язык откроет нам глаза на мир. Изучив язык и культуру других народов, человек становится равным среди них, не унижается никчемными просьбами. Просвещение полезно и для религии.

Тот, кто живет раболепствуя, готов продать мать с отцом, родных и близких, веру и совесть ради милостивого похлопывания по плечу. Иной не смотрит на то, что зад оголился, ему лишь бы заслужить одобрительную улыбку чиновника.

Русская наука, культура — ключ к мировым сокровницам. Владеющему этим ключом все другое достанется без особых усилий.

Казахи, обучающие детей в русских школах, пытаются использовать их грамотность как знак превосходства в распрях с сородичами. Избегай этих намерений. Стремись научить детей честным и разумным трудом добывать свой хлеб, пусть другие последуют доброму примеру, тогда мы не будем терпеть произвол вельможничающих русских, коль у них нет единого для всех закона. Нужно учиться, чтобы узнать то, что знают другие народы, чтобы стать равными среди них, чтобы стать защитой и опорой для своего народа. Пока из той молодежи, что получила русское образование, не вышло выдающихся личностей. Потому что родители и родственники портят их, сбивают с праведного пути. И тем не менее, они намного лучше тех, кто не получил никакого образования. Жаль только, что всей их образованности хватает лишь на то, чтобы растолковывать чужие слова. Состоятельные люди редко отдают своих детей в учение, они скорее всего отдадут детей бедняков

[12] Дар эл-Харб (ар. دار الحرب) – территория, где не господствует мусульманский религиозный закон

на поругание и унижение русским учителям. Чему они могут научиться, эти несчастные?

Ссорясь с родственниками, некоторые восклицают: "Чем терпеть ваши обиды, отдам сына в солдаты, а сам отращу волосы и бороду!" Не боятся такие люди ни божьей кары, ни людского позора. Чего может достичь отпрыск такого человека, если даже и получит образование? Да и многое ли даст ему это образование? Далеко ли уйдет он от других? Учатся абы как: пришел, посидел, ушел. Никакого стремления, никакого усердия. Отец с трудом соглашается отдать ребенка в учение, когда кто-то другой берет на себя все расходы. Разве он согласится расстаться с добром ради обучения ребенка?

Мой тебе совет, можешь не женить сына, не оставлять ему богатых сокровищ, но обязательно дай ему русское образование, если даже придется расстаться тебе со всем нажитым добром. Этот путь стоит любых жертв.

Бога почитай, людей стыдись! Если хочешь, чтобы сын твой стал человеком, отдай его в учение! Не жалей добра!

Останется он необразованным негодяем, кому от этого польза? Станет ли он утешением для тебя? Будет ли счастлив сам? Облагодетельствует ли свой народ?

26. Слово Двадцать Шестое

Казах бывает рад до безумия, когда его скакун на состязаниях приходит первым, борец, выставленный им, побеждает в поединке, борзая или ловчий сокол отличается на охоте. Не знаю, бывает ли в его жизни большая радость? Пожалуй, нет!

Но что за удовольствие находит он в том, что одно животное превосходит другое в ловкости и быстроте или в том, как один человек повергает наземь другого? Ведь не он опередил и даже не сын его поборол кого-то? А оттого все, что у казаха нет большего врага, чем другой казах. Бурно восторгаясь по ничтожнейшему поводу, один старается своей радостью досадить другому, породить в нем зависть.

Известно, вызывать в людях зависть намеренно — значит нарушить шариат, повредить своим делам, противиться здравому рассудку. Что за утешение приносит им чужая злоба. Почему это доставляет им удовольствие? И почему те, другие, огорчаются их успехам, чувствуют себя чуть ли не униженными?

Кровных скакунов заводят то в одном, то в другом ауле, ловчая птица, хорошая собака оказываются в руках то одного, то другого. И силачи не все родом из одного аула. Все эти достижения не являются плодом творения человеческих рук. Однажды опередивший, однажды осиливший не остаются быстрейшими и сильнейшими навсегда. Так почему люди, зная об этом, досадуют так, как если бы обнаружились их собственные черные замыслы или постыдные дела? Огорчаются, словно их с землей сровняли?

Нетрудно догадаться: народ-невежда радуется всякому пустяку, не стоящему внимания. Радуясь, он теряет рассудок, хмелеет, не помнит, что говорит и творит. Стыдится не того, чего надобно стыдиться, и, совершив дело неприглядное, не покраснеет.

Вот они, признаки невежества и безрассудства. Скажи ему об этом, будет слушать и поддакивать: «Да-да, все верно». Но не вздумай поверить его словам, он — один из тех, многих. Видя глазами, понимая умом, он, словно безвольное животное, не в силах отказаться от порочного. И никому не под силу обуздать, переубедить, образумить его. Взяв за правило дурные проступки, уже никогда не отречется он от них. Только великий страх или смерть способны разлучить его с вредной привычкой.

Не встретить человека, который, признав свою неправоту, пытался бы обуздать себя.

27. Слово Двадцать Седьмое

Это слова Сократа, сказанные им ученому, одному из своих учеников Аристодему о служении всемогущему Создателю. Аристодем часто подсмеивался над верующими.

- Эй, Аристодем, как ты думаешь, есть на свете люди, творения которых были бы достойны восхищения?

- Их множество, учитель,- ответил тот.

- Назови хотя бы одного из них.

- Меня восхищают поэзия Гомера, трагедии Софокла, умение иных перевоплощаться в чужие образы, так же я восхищаюсь живописью Зевксиса,- Аристодем назвал еще несколько известных имен.

- Кто по-твоему достоин большего восхищения, тот, кто создаст безжизненное изображение человека или Всевышний, сотворивший человека с его разумом и живой душой?

- Достоин последний. Но только в том случае, если его творения созданы силой разума, а не волей случая.

- В мире много полезных вещей. Польза одних очевидна, о назначении других нельзя судить по внешнему виду. Как ты думаешь, какие из них сотворены силой разума, какие случайно?

- Разумеется, вещи, польза которых очевидна — творения разума.

- Хорошо. Всевышний, создавая человека, наделил его пятью органами чувств, зная об их необходимости человеку. Он дал глаза, чтоб видеть, без них мы не могли бы наслаждаться красотами мира. Чтоб можно было открывать и закрывать глаза, даны веки, чтоб уберечь их от ветра и сора, даны ресницы, чтоб отвести от глаз пот, стекающий со лба, даны брови.
Не будь у нас ушей, мы не могли бы слышать ни грохота, ни нежных звуков, не смогли бы наслаждаться пением и музыкой. Не имей мы носа, не могли бы различить запахов, нас не тянуло бы к ароматам, не отвращало бы от зловоний. Не имея языка и неба, не отличали бы сладкое от горького, мягкое от жесткого.

Разве все это не на пользу сотворено?

Наши глаза и нос расположены близко ко рту, чтобы мы могли видеть и обонять запах того, что едим. Другие необходимые нам, но вызывающие брезгливость, отверстия находятся далеко от благородных органов, расположенных на голове.

Разве это не свидетельствует о том, что Бог создавал нас обдуманно?
Подумав, Аристодем признал, что Создатель поистине всесилен, и создавал свои творения с огромной любовью.

- Тогда скажи мне, все живое, что создано, питает нежную любовь к своему детенышу, все живое ненавидит смерть, старается прожить как можно

дольше, заботится о продлении рода. Все создано для жизни и продолжения ее. Разве не из любви Бог создал их любящими, созидающими жизнь?

- Эй, Аристодем,- продолжал Сократ,- как ты можешь думать, что кроме тебя, человека, никто не обладает разумом? Разве не напоминает человеческое тело крупицу земли, по которой он ходит? Разве влага твоего тела не капля всей земной влаги? Откуда у тебя разум? Откуда бы он ни был, только благодаря душе, данной тебе, ты стал вместилищем столь высокого разума. Ты только видишь совершенство, цельность и гармонию закона, по которому создана природа, видишь, поражаешься, но не охватить тебе сознанием того, что видишь.

Как ты думаешь после этого, природа — бесцельное порождение случая или создание творца — обладателя неизмеримого разума? Если не волей разума, то силой нерушимой закономерности, соизмерившей благоразумие и назначение всего созданного, объясняется тайна, которая не подвластна человеческому сознанию.

- Верно все, что ты говорил,- ответил ученик,- ясно, что Создатель обладает поистине великим разумом. Я не оспариваю его всемогущества. Но не перестаю удивляться тому, что всесильный Создатель нуждается в моих молитвах.

- Аристодем! Ты ошибаешься. Если существует кто-то, кто печется о твоем благополучии — ты в долгу перед ним. Неужели ты нуждаешься в объяснении такой простой истины?

- Откуда мне знать, заботится он обо мне или нет?

- Тогда посмотри на всех животных и посмотри на себя. Разве мы одинаково воспринимаем действительность? Человек способен думать о своем прошлом, настоящем и будущем. Животное же смутно помнит свое прошлое и настоящее, а о будущем и не помышляет. Сравни внешний облик человека и животного. Человек стоит прямо, на двух ногах, чтобы зрить окружающее. Он способен подчинить своей воле любое животное. Животныеже надеются только на свои ноги, на свои крылья, не умеют подчинить себе своих собратьев. Создай Бог человека таким же беспомощным, как животные, тот бы ни на что не годился. Человек сотворен владыкой всего живого на земле. Будь у животных человеческий разум, вряд ли их внешний облик соответствовал бы способности трудиться, учить других красноречию и добродетели. Подумай, разве бык способен построить город, изготовить инструменты, оказаться искусным мастером? То, что Бог наделил человека высоким разумом и поместил этот разум в столь совершенное, гармонически сочетающее в себе духовную мощь и нравственную красоту тело, доказательство того, что Бог создал человека, заботясь о нем. Разве после этого человечество не обязано поклоняться Богу?

Так закончил учитель беседу.

28. Слово Двадцать Восьмое

Мусульмане! Существуют на свете богатые и бедные, здоровье и хворые, разумные и глупые, добрые и злые. Если кто спросит, отчего это так, вы ответите — такова воля Аллаха.

Но случается, Аллах вознаграждает богатством всеми презираемого лодыря, а другой, поклоняясь Богу, честно трудится, и все-таки живет в нужде, кое-как питает жену и детей. Безобидный тихий человек часто болен и немощен, а какой-нибудь мошенник и вор наделен дюжим здоровьем. У одних и тех же родителей один из детей рождается умным, другой глупым. Аллах призывает всех быть добродетельными, жить честно. Готовя праведным место в раю, грешникам муки ада, одних он направляет по верному пути, других по ложному. Разве это не противоречит божьему милосердию, его справедливости? И люди, и все их имущество, принадлежат Аллаху. Он обращается со своей собственностью так, как ему заблагорассудится.

Как нам понять его деяния?

Твердить, что Создатель безгрешен, значит, признав его несовершенства и погрешности, продолжать молчать об этом из страха? В таком случае чего может добиться смертный своими стараниями и усилиями? Все творится по воле Создателя. Людям не в чем винить друг друга. Разве творя добро и зло, они не исполняют волю Господа?

Разумный человек должен знать, долг верующего — творить добро. Правое дело не может бояться испытания разумом. Если не дать свободу разуму, то как быть с истиной: «Да познает меня обладающий разумом»? Если существует в нашей религии изъян, то как запретить разумному думать о нем? На чем бы основывалась религия, не будь разума? Чего стоит добро, творимое без веры? Нет, ты должен понять и поверить в то, что добро и зло созданы Богом, но не он творит их. Бог создал богатство и бедность, но не он сделал людей богатыми и бедными. Бог создал болезни, но не он заставляет людей страдать от них. Иначе, все — тлен.

29. Слово Двадцать Девятое

Есть среди казахских пословиц заслужившие внимания, но есть и такие, которые не несут в себе ничего божеского либо человеческого.

Говорят: «Если живешь в нужде, забудь о стыде». Да будет проклята жизнь, не ведающая стыда! Если же это добрый совет не брезговать любой тяжкой работой, будучи в услужении, то в таком труде нет ничего постыдного. Заработать свой хлеб честно, вместо того чтобы перебиваться милостыней или прозябать в безделии — удел совестливого человека.

«Ловкий может и снег зажечь», «Умелой просьбой можно все выпросить» — вот они, Богом проклятые слова! Чем жить, уповая на ловкость и вымаливая крохи с чужого стола, не лучше ли брать богатства у земли, трудясь в поте лица?

«Если безвестно имя твое, подожги поле». Какая необходимость в дурной славе?

«Лучше один день быть бурой[13], чем сто — выхолощенным верблюдом». На что нужна жизнь одного дня, проведенная в безумствах, приносящих только опустошение?

«При виде золота и ангел сходит с праведного пути». Да быть им жертвой на пути ангела! Зачем ангелу золото? Сказав это, люди оправдывают свою же алчность.

«Богатая казна милее отца с матерью, Собственная жизнь дороже золотого дворца». Какую цену можно дать за жизнь того негодяя, которому казна кажется милее отца с матерью? Только человек лишенный ума и чести, может променять отца с матерью на золото. Родители наживают добро, заботясь о благе детей, и тот, кто равняет родителей с казной, совершает богопротивное дело.

Нужно быть осторожными, повторяя пословицы, порожденные ханжеством и недомыслием.

---

[13] Бура – верблюд-производитель

30. Слово Тридцатое

Бытует у нас так называемое «болтливые хвастуны». На сорока из них не уедешь дальше аула. На что они годятся? Кому какая польза от них? Нет у них ни здравого ума, ни самолюбия, ни широты взглядов, ни глубокого мышления, не отличаются они ни силой, ни доблестью, ни человечностью, ни совестливостью.

Бросит иной из них небрежно через плечо: «Ах, оставьте! Кто кого лучше? Чья голова, думаете, приторочена к чужому седлу? Разве он кладет мясо в мой котел или дает мне дойный скот?»

Или вскинется с отчаянной решимостью: «Мне ли жизнь свою щадить? Да чего она стоит? Ради благородного дела готов хоть под пули, хоть в ссылку. Все одно смерти не миновать!»

Встречался вам когда-нибудь казах, действующий в соответствии с подобными словами? Я не видел среди них смирившихся перед властью смерти, но ведь они никогда не выкажут и страха перед ней. При случае любой из них с жертвенной готовностью рассечет себе горло ладонью: «Да быть мне зарезанным на месте!»

Когда б эти слова были искренни, их хозяин мог бы сразить нас если не умом, так неслыханной храбростью. Но как нам назвать того, чья угроза рассчитана на трусов, от страха готовых забраться в любую щель при серьезных стычках? Если это всего-навсего напускная отвага, с помощью которой он добивается признания малодушных: «Уж больно страшен гнев этого кафира!»?

Бог мой! Будь он прекрасен душой, щедр и бескорыстен, смел и верен слову, разве не угадывались бы эти достоинства по одному его виду?!

А этот один из тех нечестивцев, о которых говорят: «Бесстыжему лицу и челюсти неуемные даны».

31. Слово Тридцать Первое

Существует четыре причины, способствующие восприятию и запоминанию услышанного:

во-первых, нужно утвердиться духовно и быть непреклонным;

во-вторых, слушать советы умных людей со вниманием и открытым сердцем, с готовностью и желанием уяснить смысл сказанного;

в-третьих, вдумчиво, неоднократно повторять про себя эти слова, и закреплять их в памяти;

в-четвертых, следует избегать вредных свойств ума, если даже придется подвергнуться искушениям этими силами, не поддаваться им.

Вредные свойства ума: беспечность, равнодушие, склонность к беспричинному веселью, тяга к мрачным раздумьям и губительным страстям. Вот эти четыре порока способы разрушить и ум, и талант.

32. Слово Тридцать Второе

Тем, кто стремится усвоить науку, необходимо знать условия, без которых невозможно достичь цели.

Во-первых, обретая знания, не ставь себе задачи получить через них какую-нибудь выгоду. Чтобы заняться наукой, прежде всего нужно полюбить ее, иметь стремление к ней. Если ты ценишь знания как высшее благо, каждое открытие новых истин принесет твоей душе покой и удовлетворение. Крепко запоминай то, что ново для тебя, тогда появится стремление к поискам, любовь к науке, память хорошо усвоит и запечатлеет в себе то, что ты видел и слышал.

Если же мысли твои заняты другим, а науку ты ищешь из жажды накопительства, твое отношение к знаниям будет таким же, как отношение мачехи к пасынку. Когда душа и мысли поистине благосклонны к науке, она и сама становится благосклонной — легко дастся. С половинчатой благосклонностью она и воспринимается половинчато.

Во-вторых, изучая науки, ставь перед собой ясные и благородные цели, не стремись приобрести знания для того, чтобы иметь возможность спорить с другими. В разумных пределах споры помогают обрести твердость в убеждениях, но чрезмерное увлечение ими только портит человека. Потому что охотники до словесной перебранки чаще всего затевают споры не для выяснения истины, а чтоб блеснуть своими знаниями, одержать верх над другими. Такие споры рождают зависть, они не прибавляют человечности, не служат науке, напротив — сбивают людей с толку. Это — занятие смутьянов. Тот, кто сбивает с праведного пути сотни людей, не стоит мизинца того, кто возвратил на путь истины хотя бы одного человека!

Да, споры — один из путей науки, но тот, кто втягивается в них, рискует стать самодовольным спесивцем, завистливым сплетником. Такому человеку в спорах не чужды и ложь, и злословие, и брань, унижающие человеческое достоинство.

В-третьих, если ты добился истины, не отступай от нее даже под страхом смерти. Если твои знания не способны убедить тебя, не думай, что кто-то другой оценит их. Если ты сам не ценишь своих знаний, как ждать признания других?

В-четвертых, существуют два орудия, способствующие приумножению знаний. Одно из них — мулахаза[14], и другое — мухафаза[15]. Эти способности должны находиться в непрестанном совершенствовании. Не усилив их в себе, не умножить знаний.

В-пятых, в девятнадцатом Слове сказано о четырех губительных недостатках ума, среди них тот, что называется беспечностью, праздностью

---

[14]Мулахаза (ар. ملاحظة) – тонкое искусство ведения полемики

[15]Мухафаза (ар. محافظة) – твердость в отстаивании своих позиций

ума. Душа моя, заклинаю, остерегайся этого зла! Оно губительно и для Бога, и для человека, и для разума, и для чести. Оно — враг всему! Но там, где жива совесть, этому недостатку нет места.

В-шестых, сосуд, хранящий ум и знания — характер человека. Воспитывай свой характер! Предавшись зависти, легкодумию, то и дело попадая под влияние чужих речей и сиюминутных увлечений, можешь утратить твердость характера. Не будет пользы от учения, если нет надежного хранилища для знаний.

Для того, чтобы достигнуть намеченной цели и быть верным своему долгу, в характере человека должны быть постоянство, решимость, сильная воля, способные сберечь трезвость рассудка и чистоту совести.

Все должно служить делу разума и чести.

33. Слово Тридцать Третье

Хочешь быть богатым — учись ремеслу. Богатство со временем иссякает, а умение — нет. Тот, кто продает плоды своего ремесла без обмана, в народе считается святым. Но тех, кому Бог даровал хоть какое-нибудь ремесло, не минуют и пороки.

Во-первых, они не ищут на стороне лучших мастеров, чтобы перенять их опыт и не стремятся достичь большего мастерства. Довольствуясь тем малым, что имеют, считают, что этого вполне достаточно и предаются лени.

Во-вторых, нужно трудиться неустанно. А им стоит приобрести два-три поголовья скота, как они начинают воображать себя утопающими в благополучии, начинают бездельничать, чваниться, дело свое делают спустя рукава.

В-третьих, стоит кому-нибудь обратиться к ним с просьбой: «ты мастер, братец, ты щедр» или «что тебе стоит сделать для меня то-то и то-то», как они начинают думать с самодовольством, что дожили до дней, когда люди начали обращаться к ним с просьбами. Возгордясь, поддавшись лести они теряют свое драгоценное время, дают повод торжеству лукавого льстеца.

В-четвертых, такие люди домогаются приятельских отношений, с кем бы то ни было. Достаточно пройдохе подарить им какую-нибудь мелочь, пообещать помочь, назвать другом, они и рады, что оказались нужны кому-то, что годятся в друзья. Тут-то и сказываются их наивность, незнание жизни. Доверившись лживому языку, безумно радуясь приветствию мнимого друга, они стараются сделать для него все, если ему чего-то не хватает, делятся с ним собственным добром, забывают о еде, одежде, о своих заботах и обязанностях, когда поджимает нужда, бегают, выпрашивая взаймы. Угождая другим, тратят без пользы время, остаются без доходов, втягиваются в раздоры из-за долгов, теряют свой человеческий облик, живут в нищете и бесславии.

Почему так происходит? Порой люди, способные провести кого угодно, сами легко оказываются обманутыми.

34. Слово Тридцать Четвертое

Все знают, что люди смертны, что смерть приходит не только за старыми, и взяв кого-то, она никогда не возвращает его. Казах верит в это поневоле, а не потому, что доходит до этой истины путем глубокого размышления.

Казахи твердят, что верят тому, что есть Бог, который спросит после смерти за все, за добро отплатит добром и накажет за зло, что наказание и награда его отличаются от мирских и воздаяния его бесконечно щедры, а кара неизмеримо жестока. А мне не верится в их слова. Потому что они не веруют искренне и осознанно. Поверь они в это — творили бы добро соответственно своей вере и не знали бы печали. Разве возможно убедить их в чем-то другом, когда даже в эти истины они веруют смутно? Каким путем исправить их? Можно ли назвать их истинными мусульманами?

Тот, кто хочет избежать мучений на этом и на том свете, должен помнить: не бывает в душе одновременно двух радостей, двух страстей, двух противоречий и двух горестей. Это невозможно. Тот, для кого земные радости и земные печали выше забот и радостей потустороннего мира, не мусульманин.

Насколько казах мусульманин судите теперь сами. Если бы встретились ему две вещи, одна из которых предназначена для потусторонней жизни, а вторая для земной, и предстояло бы ему выбрать что-то одно, казах не упустил бы случая выбрать вторую, полагая, что приобретет первую в другой раз, а если не будет случая, Аллах великодушно простит его за выбор. Перед судом смерти этот человек будет клясться, что не променял благо потустороннего мира на земные радости. Как ему верить после этого?

Человек человеку друг. Потому что все в жизни — рождение, воспитание, чувство сытости, голода, печали, горя, форма человеческого тела, путь которым являешься на свет и которым уходишь из него — все у всех одинаково; и в другом мире — смерть, погребение, тление, допрос на Страшном суде — все общее. Как знать, проживешь ты еще пять дней или нет? Все люди гостят друг у друга, сам человек — гость в этой жизни, так стоит ли злословить, враждовать из-за богатства, завидовать чужому счастью, коситься друг на друга из-за пустяков?

Преклоняться не перед Богом, а перед человеком, молить не о благословении своего труда, а о том, чтобы добро для тебя было отнято у других, разве с подобной просьбой следует обращаться к Аллаху? Разве создатель может ради одного унижать и обездоливать другого?

Не имея ни здравого ума, ни образования, не умея связать двух слов, упрямо настаивать на своем, тягаться с мудрыми — разве это достойно звания человека?

И что это за человек?..

35. Слово Тридцать Пятое

Призвав к Суду ходжей, суфиев, мулл, жомартов[16] и сеидов, Всевышний строго спросит с них. Поставит отдельно тех, кто был ходжой, суфием, муллой, жомартом и сеидом, но служил и был благотворителен при жизни лишь ради того, чтобы жить в почете и пользоваться всеми благами. И поставит отдельно тех, кто служили ради служения Аллаху, старался быть угодным ему.

И скажет тем, кто возносил ему хвалу из корысти: «Вы при жизни служили ради того, чтобы к вам обращались уважительно — софеке, ходжеке, молдеке, мырзеке. Здесь этого не будет. Ваша счастливая жизнь кончилась, кончилась ваша власть над людьми. Здесь вы не то что почитаемы будете, а наоборот, спросится с вас за все. За все придется отвечать! Я дал вам жизнь, наделил богатством. Вы же использовали это для наживы, обманывали людей, прикрываясь заботой о потустороннем мире».

Тем же, кто старался честно служить, он скажет: «Вы жизнью своей и всеми делами старались угодить мне. Я доволен вами. Для вас мной уготовано место почетное, проходите же! Возможно, здесь вы встретите друзей и тех, кому делали добро, или тех, кто содействовал вашим добрым намерениям. Радуйтесь же!»

---

[16] Жомарт – щедрый, занимающийся благотворительностью

36. Слово Тридцать Шестое

В хадисе нашим пророком, да благословит Аллах его имя, сказано: «У кого нет стыда, у того нет и веры». В народной пословице говорится то же самое: «У кого есть стыд, у того есть иман». Становится очевидным: стыд — есть неотъемлемая часть имана. Но что такое стыд?

Существует стыд, порожденный невежеством. Это схоже с застенчивостью ребенка, который стыдится вымолвить слово или подойти к незнакомому человеку, хотя никакой вины его ни перед кем нет. Не имея вины перед шариатом, перед собственной совестью, стыдиться того, чего не следует стыдиться — верный признак глупости и низкородности.

Истинный стыд тот, который испытывают, совершив поступок, противный законам шариата, совести, человеческому достоинству. Такой стыд бывает двух видов.

Один из них — когда стыдишься не за себя, а за провинность другого. Стыдишься, потому что сострадаешь человеку, и думаешь: «Япырай, что стало с этим человеком? Почему он вдруг поступил так недостойно?»- краснеешь за него.

Другой стыд вызван своей совестью, собственной провинностью перед шариатом, перед своей совестью и человечностью, допущенной по ошибке или случайному инстинкту. Может, никто кроме тебя и не знает о твоей провинности, но твой разум и естество терзаются, наказывают себя. Ты не находишь себе места, не можешь смотреть людям в глаза, мучаешься.

Люди, способные переживать такой стыд, отказываются от еды, теряют сон, случается, что в отчаянии они кончают жизнь самоубийством. Стыд — это человеческое достоинство, заставляющее изнутри признать свою вину и вынести себе наказание. В такие часы и мысли в голову не идут, и слова как будто теряются. Некогда утереть слезы из глаз и влагу из носа. Человек уподобляется жалкому псу. Он не только не может смотреть людям в глаза, но и вообще ничего не видит. Тот, кто знает о таких терзаниях, но вместо того, чтобы великодушно простить виновного, усиливает его страдания, лишен человечности и милосердия.

Люди, которых я вижу сейчас, не стыдятся ничего и не умеют краснеть. «Я же признал свою вину, чего еще?»- говорят они. Или оправдываются: «Ладно, я опозорился, но ведь и ты так поступаешь?» Или говорят: «Вот такой-то и такой-то сделали то-то и то-то, но ходят по земле, как ни в чем не бывало. Я же, по сравнению с ними можно сказать, ничего плохого не совершил. К тому же у меня была причина так поступить». Вместо того чтобы устыдиться содеянного, они обеляют себя.

Как нам назвать такого, человеком стыдливым или не ведающим стыда? Назвать стыдливым не позволяют хадис и слова, сказанные мудрыми...

Как нам понять, есть у этих людей иман или нет его?!.

37. Слово Тридцать Седьмое

1. О достоинствах человека суди по тому, как он начал дело, а не по тому, как ему удалось завершить его.

2. Как ни прекрасна мысль, пройдя через человеческие уста, она тускнеет.

3. Сказав мудрые слова самонадеянному невежде, порой обретаешь утешение, но чаще всего от них не остается и следа.

4. Твори благо разумному, глупого оно только портит.

5. Сын своего отца для других — враг. Сын человеческий — твой брат.

6. Достойный, попросив многого, довольствуется малым, ничтожный просит много, но останется не довольным, если дашь больше, чем он просит.

7. Тот, кто трудится для своего блага, уподобляется животному, которое пасется только для себя; того, кто трудится, выполняя человеческий долг, всевышний метит своей любовью.

8. Кто отравил Сократа, кто спалил Жанну д'Арк, кто казнил Гайсу, кто закопал нашего пророка в останках верблюда? — Толпа. Толпа безрассудна. Сумей направить ее на путь истины.

9. Человек — дитя своего времени. Если он плох, в том виноваты и его современники.

10. Будь в моих руках власть, я бы отрезал язык тому, кто твердит, будто человек неисправим.

11. Остаться одиноким — все равно что умереть. Все беды падут на голову одинокого. В миру много порочного, но и утешение, и веселье существует в нем же. Кто с достоинством выдержит первое? Кто устоит во втором?

12. Кому из нас не приходилось бывать в беде? Теряет надежду только слабый. Верно, что в мире нет ничего неизменного, но ведь и зло не вечно. Разве после суровой зимы, не приходит полноводная цветущая весна?

13. Если некто молчит в гневе, значит всю силу гнева он затаил в себе. Извергающий черную брань — обычно хвастун или трус.

14. Успех и счастье опьяняют человека. И только один из тысячи умеет сохранить хладнокровие и разум.

15. Если хочешь, чтоб дела твои ладились, берись за них разумно.

16. Высокая должность — все равно что высокая скала. На нее и неторопливая змея вползет и быстрокрылый сокол взмоет. Недоброжелатели начинают хвалить тех, кто еще не достиг вершины, а эти, легковерные, радуются их словам.

17. Мир — океан, время — веяние ветра, ранние волны — старшие братья, поздние волны — младшие братья. Поколения сменяются чредой, а кажется — незыблем их покой.

18. Простолюдин, прославившийся умом — выше царя, вознесенного удачливой судьбой. Юноша, продающий свой труд, достойнее старца, торгующего своей бородой.

19. Сытый попрошайка — дьявол во плоти, ленивый суфи — лицемер.

20. Плохой друг — все равно что тень, когда солнце над головой, от нее не избавиться когда тучи сгущаются, ее не сыщешь.

21. Будь откровенен с тем, кто одинок, поддерживай хорошие отношения с теми, у кого много друзей. Будь осторожен с беспечным, и стань опорой обездоленному.

22. Бесполезны и бесплодны: бессильный гнев, любовь без верности, учитель без ученика.

23. Пока ты добиваешься счастья, добра тебе желают все, но как только ты достигаешь цели, твой доброжелатель — лишь ты сам.

38. Слово Тридцать Восьмое

Дети мои, утешение сердца моего! Вот написал несколько слов о человеческих деяниях и завещаю написанное вам, как память. Прочтите со вниманием, вникните в суть этих слов, и ваши сердца преисполнятся любовью. Любовь человека неотделима от его разума, человечности, знаний. Исходной, изначальной причиной этих свойств являются те совершенства, которые даются человеку от рождения — крепкое здоровье, прекрасная внешность, все остальное зависит от благородства отца и матери, от мудрых наставников и добрых друзей. Устремленность и понятливость порождаются любовью. А разум, человечность и знания будят в человеке интерес к науке.

Ребенок по доброй воле не тянется с ранних лет к учебе. Приходится его принуждать или привлекать до тех пор, пока у него не возникнет жажда знаний. Ребенка, имеющего стремление к знаниям, можно считать человеком, можно питать надежду на то, что он будет стремиться познать Бога, понять себя и окружающий мир, что он научится приобретать добро, не поступаясь честью, и будет избегать зла. Иначе ему суждено пребывать в невежестве, в лучшем случае получит он весьма поверхностные знания. Скверно, что многие родители, дурно воспитавшие своих детей, затем отдают их на попечение мулл, ибо пользы от этой учебы нет. Развращенные сызмальства дети не могут иметь интереса к знаниям, религии, почтения к своим наставникам. Не получится из них полноценных людей, добросовестных мулл, истинных мусульман. Самое сложное — воспитать в них человечность. Потому что Аллах — это путь истины, а искренность и правдивость — враги зла. Разве друг явится на приглашение, посланное через врага? Не добиться истины, если в душе нет любви к ней. Человеческие знания добываются любовью к истине, жаждой открытия для себя природы и сути вещей. Это не божие всезнание, любознательность и стремление к наукам дают человеку знания лишь соразмерные его рассудку.

Но прежде всего надобно возлюбить Аллаха. Известно, что Наука — один из ликов Всевышнего, потому и любовь к Науке — признак человечности и искренности. Не достигнуть вершин Науки, занимаясь ею для стяжательства, достижения корыстных, низменных целей. Пусть богатство, всеобщее уважение и слава сами найдут человека, только тогда они смогут стать достойным украшением его. А преклонение перед ними принижает человека, независимо от того, добьется он успеха или нет.

Если ты обрел любовь к истине, желание учиться — найди в себе внимательный слух и искреннее прилежание. Исповедующие ислам прежде всего должны знать, в чем заключается истина имана, ибо иман — это не слепое поклонение. Скажем, поверили мы в Бога, в то, что слова Корана — изъявление его воли, что Мухаммед Мустафа, да будет благословенно его имя, является посланником его. Что нам дает такая вера? Ты веруешь в Бога ради

него или ради своего спасения? Аллах велик и он не пострадает от твоего неверия. Если ты утверждаешь, что вера твоя необходима тебе самому, хорошо, значит, ты веруешь. Но если это — вера ради веры, пользы от нее тебе не будет. Твоя вера окажется поистине праведной, принесет пользу, когда ты сам этого жаждешь. Нужно знать, какими усилиями достигается осознанная, разумная вера...

Ты сказал, что веришь в Бога, в его лики и имена. Тогда ты должен знать его имена, понять величие сущности каждого из восьми его ликов, назвавшись мусульманином, почитать себя рабом Всевышнего и стараться подчинить свои помыслы его воле. Не тверди невежественно, что невозможно уподобиться Богу. Действительно, нельзя в точности воспроизвести творения Всевышнего. Но подражай во всем делам его, следуй указанным им путем. Вот светлейшие лики Аллаха: Жизнь, Наука, Могущество, Зоркость, Чуткость, Желание, Слово, Созидание.

Создатель наделил человека этими восемью ликами, но не в таком абсолютном совершенстве, каковым он сам ими обладает.

Можем ли мы называться мусульманами, направляя данные нам, пускай мизерные, но все же способности не по назначению, не употребляя их в угоду Всевышнему? Нужно знать, каким образом уподобить свои действия восьми величайшим качествам Аллаха, ибо природа Аллаха такова, что не нуждается в нашем описании, этого требует наш разум, нуждающийся в ясности представления Бога в восьми упомянутых ликах. Не зная их, нам не составить представления о Всевышнем. Поскольку мы знаем Аллаха по мере его проявлений, познать его окончательно не дано никому. Даже мудрейшим из мудрых не разобраться в его деяниях, не то чтобы постичь внутреннюю сущность его природы. Аллах всесилен, наши возможности ограничены. Измерить конечным бесконечное — невозможно. Стараясь закрепить в сознании понятия о нем, мы твердим: Аллах, есть, Аллах един. Но самое понятие «есть», «един» не соответствует непостижимой сущности Аллаха, ибо любое возможное в действительности явление не минует измерения «един». Применимо оно ко всему мирозданию, которое находится во владении Аллаха, о чем поведано нам в писаниях, где также упоминается восемь неизменных ликов и девяносто девять благостных имен Аллаха, выражающих неповторимый образ и действия его.

Я же хочу повести речь о четырех ликах — первые из них — Наука и Могущество, остальные являются неотъемлемой составной частью, дополняющей и объясняющей сущность этих двух. Отмечу еще одно из шести ликов — Жизнь.

Мы говорим: Аллах есть, Аллах един, характеризуем и воспринимаем его, как Могущество Науки. Задумаемся, имеют ли реальную силу понятия «есть», «един», «могущество», «наука»? Не приходится сомневаться в том, что могущество науки — реальная сила: где Жизнь там и Желание. А там, где Наука, Желание тоже неизбежно. Наука сама по себе ничего не дает. Все на

свете приводится в движение могуществом Всесильного. Одним из свойств, присущих Желанию, является Слово, то есть речь. Разве Слово может обойтись без буквенных знаков и голоса? Только слово Аллаха беззнаково и безголосно. Но коли есть потребность говорить, значит есть способность слышать сказанное и видеть зримое, не так ли? Аллах слышит и видит не так, как мы — ушами и глазами, что является господствующим преимуществом, то есть Могуществом Науки.

Следующий из его образов — Созидание, то есть претворение в жизнь. Если считать, что Созидание — одно из ликов Аллаха — пребывает в непрерывном претворении, не освобождаясь от этого, не обособляясь, как Наука и Могущество, а находясь в подчинении и принуждении, это указывало бы на его бессилие и зависимость. А зависимость — не к лицу Аллаху. Созидание — утверждает Могущество. Отсюда следует — благодаря Науке и Могуществу находят единение все восемь ликов Аллаха. Наука безмерна и совершенна. Могущество — всесильно и безупречно. О мастере судят по его делам. Ни одному смертному не дано объять разумом — каким колоссальным трудом сотворено и какой могущественной силой собрано в единое целое все, что видим и ощущаем.

Если у земного существа разум является его властителем, а сила служит ему во всех его деяниях, напрашивается вывод: не те ли свойства служат и Аллаху? Понятия Наука и Могущество должны восприниматься совместно — «Всезнающее Могущество», иначе — одно из них окажется ведущим, другое ведомым. Что тоже противоречит учению Аллаха.

В таком случае может оказаться, что восемь ликов Аллаха, не сливаясь в единый образ, превратятся в разные и самостоятельные лики? Все эти свойства исходят от одного Создателя, все вместе они олицетворяют единый и неповторимый образ Аллаха. Усматривать преднамеренность их соединения — для создания могущественного образа — было бы ошибкой.

Сила человека заключается в его разуме и знаниях. Могущество Всевышнего выражено в Науке и Милосердии. Хотя Милосердие не упоминается в числе восьми его ликов, оно поясняется смыслом следующих его имен: Всемилостивый, Милосердный, Сострадательный, Всепрощающий, Любящий, Защищающий, Покровительствующий, Благодетельный, Дарующий, Учтивый. Эти имена Аллаха подтверждают мои доводы. Логику моих изложений также подтверждает удивительная гармония сотворенного мироздания. Ведь все на свете создано так, что одно служит интересам другого. Неживые тела не чувствуют боли и служат пищей одушевленной твари; животные поддерживают жизнь разумных существ — людей; животные освобождены от ответа перед Страшным судом, а человек наделен разумом и властвует над всем. В том, что Бог создал человека способным держать ответ на Страшном суде, проявились его справедливость и любовь к человеку. Он создал образ человеческий отличным от форм червей, птиц, прочей живности, наделил человека лучшим сложением, поставил на две

ноги, высоко расположил голову, чтобы он мог обозревать окружающий мир, чтобы он не пригибался и не брал пищу, как животное, дал ему две руки, которые служат голове; чтобы он мог наслаждаться ароматами, дал ему нос; чтобы он мог видеть употребляемую пищу дал ему глаза; чтобы защитить их от опасностей, дал веки; ресницы даны, чтоб уберечь веки от трения; брови — чтобы отвести от глаз стекающий со лба пот; язык дан для того, чтобы люди могли общаться, понимать друг друга и трудиться сообща. Разве это не свидетельство любви к человеку? Если кто-то любит тебя, разве ты не обязан отвечать ему тем же?

Вдумайся: солнце испаряет влагу, превращает ее в тучи, которые, проливаясь на землю животворным дождем, дают жизнь семенам, травам и цветам, радующим человеческий глаз и сердце; созревают всевозможные плоды, сахарные тростники, поддерживающие жизнь на земле; реки стекаются в моря и озера, утоляют жажду животных и птиц, служат обиталищем для рыб. Земля одаривает человека хлебом, хлопком, коноплей, плодами и ягодами, хранит в себе ископаемые богатства; птицы дают человеку пух, мясо, яйца; животные — молоко и шкуру; вода — рыб, рыбы — икру, пчелы — мед и воск, черви — свой шелк. Производя эти богатства, никто и ничто на свете не скажет: «Это мое!» Все предназначено для блага человека. Фабрики и машины, созданные невероятным трудом, служат на радость и пользу человеку.

Разве это не проявление любви Всевышнего к человеку? Разве не долг человека отвечать любовью на любовь?

Чтобы человечество из-за своей ненасытности не истребило виды животных и не причинило ущерба последующим поколениям, Аллах заставил ту же человеческую жадность оберегать животных; звери и птицы надеются на свою силу, крепкие ноги быстрые крылья; находят убежище в глубине вод, обитают в высоких скалах, хоронятся в лесах; все живое стремится к размножению и наделено инстинктом самосохранения и заботы о потомстве. Все создано не в расчете на то, чтобы животное, развиваясь, совершенствовалось до уровня человека, а с целью обеспечить человека неиссякаемым источником питания. Во всем мы находим проявление доброты и справедливости.

Мы не задумываемся над тем, что доброта и справедливость — есть условия шариата, считаясь мусульманами, мы должны были быть верными последователями Аллаха, но разве мы следуем ему неукоснительно? Разве для нас недостаточно этих ярких, подобных небесным светилам доказательств заботы Аллаха о человеке?

Нам нравится видеть благодеяния других. Но себя мы не обременяем лишней заботой о ближних. Разве это не грешно?

Кто допускает зло, не препятствуя ему, тот не может считаться истинным мусульманином. Или же он мусульманин наполовину.

Где тот праведный путь, указанный Всевышним? Этого многие не знают. Я не встречал мусульманина, который бы внял словам пророка: «Задумайся о деяниях Аллаха» или следовал бы молитве: «Люби Аллаха, и он возлюбит тебя». «Твори людям добро, ибо Аллах любит творящих добро». «Верующие в Бога творят благие дела, им уготовано место в раю».
Коран изобилует подобными аятами, но никто из нас не пытается вникнуть в их суть, нет у нас ни желания, ни достаточных знаний для постижения этих истин.

«Есть люди, которые веруют в Аллаха, считают своим святым долгом творить людям добро, ибо знают, Аллах не любит злонамеренных». Об этом свидетельствуют следующие слова пророка, да благословит его Аллах: «Кто несправедлив, тот не имеет совести. Не имеющий совести, не имеет веры».

Отсюда мы уясняем, что вера не может возникнуть сама по себе, она рождается справедливостью и благонравием. Но справедливости и добродетели не добиться одними молитвами и слепым поклонением. Доказательства тут не требуются. Ты видишь мусульман, усердно молящихся и соблюдающих строгий пост, однако этого недостаточно.

Справедливость — мать всех благодеяний. Понятия совесть и честь исходят от справедливости. Справедливый человек непременно задумается и спросит себя: «Почему я одобряю добрые дела других, а сам не спешу принять в них участие»; Разве это не свидетельство его справедливости и честности? Разве это не начало благих дел? Но почему, заботясь о людях, он не проявляет такой же заботы о Создателе?

Стремление к благотворительности порождается умением довольствоваться малым. Не теряйте чувства справедливости, не уставайте творить добро. Без справедливости нет ни веры, ни человечности. Как учит Аллаяр суфи, один порок рождает сто других.

Понятия о Всевышнем сложились в нашем сознании как о Знающем, Милосердном, Справедливом. Если признаки Науки, Милосердия, Справедливости присутствуют в тебе, это означает, что ты имеешь стремление к знаниям, ты — истинный мусульманин и обладаешь высокой человечностью. Известно, что жауанмарт[17] воплощает в себе три таких качества, как правдивость, благонамеренность, разум. Правдивость олицетворяет — Справедливость, благонамеренность — Милосердие, а Разум, как мы знаем — одно из имен Науки. Этими свойствами, но в малой мере, наделен человек; долг его — довести их до совершенства, использовать на благо, помнить о них, беречь их в себе. Достичь этого можно, имея искренние желания и неустанно трудясь. Этими тремя качествами обладает пророк, за ним — святые, ученые и истинные мусульмане; эти качества направлены на служение Всевышнему, проповедуются пророком, и приняты святыми с любовью. Но их любви хватило только на то, чтобы проявить

[17] Жауанмарт (перс. جوانمرد) – благородный муж, рыцарь

заботу о загробной жизни. О мирских радостях они забыли или не брали их во внимание.

Ученые же думают и заботятся о земной жизни. Суждения святых и ученых — противоречивы, хотя они недалеко ушли друг от друга в своих убеждениях, хотя обе стороны рассуждают в пользу учения Аллаха. Но ведь любой спор должен закончиться удовлетворением?

Наука и Разум, как и человеческая природа, не терпят насилия над собой, им противны неискренность, они учат нас быть добрыми, искренними, благодетельными, что и есть Милосердие.

Но я думаю, что и святые, и ученые ищут удовлетворения в спорах ради своего тщеславия.

Если бы человечество для своего усовершенствования избрало тарикат[18], путь, указанный святыми, мир бы пришел в запустение. Кто бы тогда пас скот, кто бы остановил врага, кто бы шил одежду, кто бы сеял хлеб, добывал богатства земных недр?

Разве отказавшись от благ, дарованных Всевышним, мы не рискуем оказаться неучтивыми, неблагоразумными и неблагодарными, впадая тем самым в тяжкий грех?!

збравшим этот путь грозит полное исчезновение или они окажутся жертвами кафиров, самые невыдержанные из них бесславно сойдут с избранного ими пути.

Если этот путь предначертан лишь для половины мусульман, то напрашивается вопрос: разве существует половинчатая истина? Истина должна быть единой для всех. Разве может быть выборочная истина? Выборочная справедливость? В таком случае у народа не может быть и самой жизни. Ибо жизнь есть высшая истина. Без жизни не может быть совершенства.

Не все святые презрели земные блага. Известно, что трое приближенных пророка: хазрет Гусман, Габдурахман ибн Гауф, Сагид ибн Абдукас славились своими богатствами.

Строгую воздержанность святых можно объяснить их неуверенностью в своей силе, опасением соблазниться мирскими радостями, что несомненно ослабило бы их веру. Или же это вызвано желанием отвлечь внимание людей от накопительства примером своей воздержанности, в расчете на то, что люди, видя их смирение, откажутся от пагубных увлечений, корыстных целей и изберут путь любви к благотворительности. Если это предпринято из самоотверженной любви к людям, то их жертвы неоправданны, путь их опасен и неверен. Добиться истины подобным путем могут только люди преданные своей вере, достигшие вершин науки, обладающие могуществом власти, редким мужеством, духовной непреклонностью. Собрать в одном

---

[18] Тариқат (ар. طريقة) – здесь направление в религии, исповедующее духовное самосовершенствование путем строгой воздержанности и полного смирения

человеке эти качества почти невозможно, или же их обладатель может оказаться непревзойденным мошенником.

Стремление отличиться, возвыситься над другими портит человеческую натуру. Невежда, объявивший о своем вступлении на путь тариката, тем самым признается в безнравственности. Мыслитель и ученый — суть одно, но в познании обнаруживается их отличие. Признанная в миру внешняя наука преподносится нам в виде наставлений. Наставники, достигшие наибольшего успеха в своих наставлениях, называются учеными.

Ничто не создано без причины, возможно, служители подобного учения одержимы жаждой постижения тайн могущества Аллаха, что никому не возбраняется, или они занялись наукой, такого склада из безграничной любви ко Всевышнему? Но уместно ли говорить именно о такой любви, коль человеку не дано познать самого Аллаха?

Только любовь, порожденную ясным пониманием, безмерной верой, чувством благодарности и признательности ко Всевышнему за тех существ, что сотворены им с любовью, сами наделены способностью любить и сострадать, можно назвать любовью ко Всевышнему.

И только те достойны звания ученого, кто стремится постичь Аллаха соразмерно своему рассудку, кто ищет первопричину всех явлений и предметов. Они добиваются истины, справедливости, блага в интересах человечества, для них не существует в жизни радости и удовольствия, помимо их труда. Не будь этих мыслителей, идущих верным путем, наступило бы всеземное крушение. Эти истинные ученые являются костяком всех человеческих творений, их умами приводится в порядок все, что есть на земле. Их деятельность направлена на земное благоденствие, как говорится: земная жизнь — есть возделанная нива для жизни загробной.

Не всякий ученый — мудрец, но всякий мудрец — ученый.

Традиционная вера приобретается с помощью наставления ученых, но благодаря просвещению мудрых, она перерождается в истинную веру. Добиваются этого мудрецы, постигшие высший смысл мусульманства. Ученые же мирских наук не знают основ религии, хотя они добиваются истины и сумели раскрыть для себя тайны вселенной и человеческого бытия. Из семи условий шариата они способны признать лишь Аллаха, не могут отличить сторонников Аллаха от его противников. Пусть они не являются нашими духовными пастырями, но они заслуживают нашу признательность, ибо, как сказано пророком в Хадисе, лучшими из людей считаются те, кто приносит пользу окружающим.

Эти люди не знают ни сна, ни покоя, ни развлечений, они находятся в неустанном поиске полезных для человечества открытий, они добыли электричество, подчинив человеку энергию молнии, научились держать связь друг с другом на огромных расстояниях, заставили огонь и воду выполнять колоссальную работу, непосильную тысячам людей, они совершенствуют

человеческий разум, учат нас отличать добро от зла, несомненно, мы во многом обязаны им.

Теперешние муллы — противники ученых. Что свидетельствует о невежестве священнослужителей или о превратности их помыслов, ибо сказано: по природе своей человек тяготеет ко злу. Многие из их учеников, заучив несколько молитв на арабском или персидском языках, считают, что могут участвовать в спорах, гордятся этим, и вместо пользы, причиняют людям вред, сбивая их с пути громкими призывами и пустым бахвальством. Иные из них вредят не из злого умысла, а подчиняясь природному инстинкту. Отрадно видеть, когда кто-то из них вняв правдивому слову, возвращается к совести. Разве назовешь совестливым того, кто препятствует правде? Самодовольство, тем более необоснованное самодовольство портит человека. Если правда именуется еще истиной, а истина — есть Аллах, нужно не противиться ей, а постараться понять и рассудить справедливо. Подобное заблуждение чревато опасностью отчуждения от религии.

Когда великий пророк, да благословенно будет его имя, сказал, что «грядет день равный по своей продолжительности году», богословы спросили его: «сколько же будет молитв в тот день?» И получили ответ: «Об этом будут знать ученые того времени». Не хотел ли пророк этими словами дать понять, что вместе со временем будут меняться, обновляться и каноны религии?

В наши дни методы обучения в медресе безнадежно устарели, оказались не только бесполезными, но и вредными. В соответствии с этим в Турции уже открылись новые учебные заведения, где помимо богословия преподаются военная дисциплина и другие науки. Наша молодежь многие годы отдает пустой зубрежке в медресе, и оттуда выходят невежественные, неразумные, не приспособленные к труду люди, которые и в дальнейшем живут обманом да ложью. Учение мулл не приносит ничего, кроме вреда.

Красота мироздания облагораживает человеческий разум. Случается, что из-за нужды и нехватки человек теряет свой человеческий облик, звереет. Не иметь стремления к постижению мировой науки — признак невежества, что осуждается и Кораном.

Между богатством, накопленным для того, чтобы возвыситься, и богатством, которое копят для того, чтобы иметь возможность помочь страждущим и не быть в зависимости от других, есть большая разница.

Мы не стремимся овладеть знаниями в целях наживы. Напротив, используем богатства на пути к овладению знаниями. Искусство — вот подлинное, неиссякаемое богатство, учиться ему — самое благородное дело. Знания должны служить справедливости и отвечать требованиям закона Божьего. Человек обязан быть благодетельным и не только восхищаться благотворительностью других, но и самому неустанно творить добро.

Говоря о муллах, хочется особенно предостеречь вас от ишанов. Их учения ложны, пагубны. Многие из них невежды, не знают подлинных

законов шариата, а избирают путь богослужения, пытаются учить других при всей убогости собственных знаний, учения этих искусителей человечества вредны даже для псевдорелигий. Они находят себе опору среди глупцов, слова их — ложь, свидетельство их учености — четки, чалма и больше ничего!

Так знайте же, дети мои! Путь Всевышнего беспределен. И никому не дано преодолеть его. Тот, кто решился пойти по этому пути, считается истинным мусульманином. Если конечная твоя цель — обогащение, это уже не божий путь, это свидетельство твоей ограниченности. Что за непостижимая уму алчность, алкать богатства всего мира?! Если ты намерен делиться с другими своими деньгами, скотом, знаниями, другими благами — это и есть путь Всевышнего, единственный путь, не знающий предела. Избравшие его считаются истинными рабами его, они могут питать надежду приблизиться к Богу. Какая надежда может быть у иного пути? Способности и намерения некоторых людей направлены на улучшение внешнего вида, они заботятся о своей одежде, следят за походкой, считая сие занятие высоким достижением. Стараются выставить себя напоказ, как на торгах, вызывают зависть у глупцов, чей ум только в глазах. Глядя на них, одни изводятся, снедаемые завистью, другие выбиваются из сил, подражая им. Кому какая выгода от этого? Сколько усилий потрачено только на то, чтобы понравиться окружающим своей внешностью! Достоинства человека содержатся не в наружности, а в чистоте его помыслов, в неприукрашенной внутренней сущности, по которым и распознает нас Аллах. Разве прибавится ума у этих поклонников зеркал? Разум человека совершенствуется безграничной, неиссякаемой любовью к добру.

Совершенным мастерством своим Аллах создал мироздание и человека, чтобы тот мог расти и продолжать род людской. Святой долг каждого из нас — множить число своих друзей. Это зависит от сердечности, благорасположенности к окружающим, что вызовет ответное чувство, или хотя бы не желайте зла другим, не пытайтесь возвыситься над другими словами или делами.

Возвыситься духовно можно иными путями.

Во-первых, умение сохранить человеческие достоинства даже во время великих испытаний, облагораживает человека.

Во-вторых, самовосхваление, выпячивание собственных достоинств могут только навредить тебе.

В-третьих, злонамеренность, принижение, оскорбление самолюбия других, порождает ответную враждебность.

Причина желания отличиться перед другими — хвастовство, оно порождает зависть, одна зависть влечет за собой другую.

Отсутствие же этих пороков приносит человеку умиротворение, а в умиротворенной душе рождается стремление.

Существуют три вещи, способные унизить весь человеческий род, которых следует избегать, это: невежество, леность, злодеяние.

Невежество — то есть отсутствие знаний, без которых ничего нельзя добиться; отсутствие знаний равняет человека со скотом.

Леность — злейший враг искусства; бесталанность, безволие, бесстыдство, бедность — порождение лени.

Злодеяние — враг человечества; причиняя зло другим, человек отдаляется от людей, уподобляясь дикому зверю.

Противоядие от этих пороков — человеколюбие, желание всеобщего благоденствия, твердость духа, справедливость, глубокие всесторонние знания. Направь свои знания на путь, указанный Аллахом, ибо Аллах не ленясь, огромными усилиями и старанием создал гармоничный совершенный мир. Твое дело тоже должно быть сделано с усердием и добрыми намерениями. Все, что создано Аллахом имеет свое назначение, плоды твоего труда тоже должны быть обращены на пользу людям. Иначе — любой труд бесполезен. И вера твоя — тщетна.

Известно, творения Аллаха не создавались без трудностей и ни один предмет не создан без назначения. Все имеет свою цель, свою причину. Человек, имеющий тягу к знаниям, обязан помнить — любое дело должно вершиться целенаправленно. Пророк, да благословит Аллах его имя, оставил нам такие слова: «Прежде чем взяться за дело, надобно иметь цель и стремление».

Но вот вы решили совершать отныне омовения, читать молитвы, соблюдать посты. Но не грешно ли заботиться только о внешнем соблюдении обрядов? Если ваша душа чиста, соблюдение обрядов богослужения отражает вашу духовную жизнь, внешняя упорядоченность лишь украшает и облагораживает вашу веру. Не поэтому ли мудрецы утверждали, что вера одна, что она освящена многотерпением, без сдержанности, она тускнеет, а возможно даже обречена на погибель. Сказано это к тому, чтобы невежды, думающие лишь о соблюдении обрядов, не забывали о главной задаче — вере.

У меня есть основания думать, что они убеждены: достаточно им совершить обязательные элементы обрядов, чтобы считаться мусульманами. Это не так, обряды являются всего лишь стражами веры. Но что проку от стража, который только бдит, не заботясь о сохранности и благополучии охраняемого предмета? Что станет с верой без бдительности? Разве подлинная цель — не сохранность и чистота охраняемого предмета?

Не способные разобраться в смысле обрядовых знаков, прислушайтесь! Самое главное в них — намаз. Но прежде чем приступить к нему, вы должны совершить омовение. Омовение совершается после очищения от скверны. Помните об этом! Эта процедура должна закончиться проведением влажными руками по ногам — некоторые из знаков носят символический характер.

Избавившись от скверны, вы совершаете омовение, очищая невидимые стороннему глазу части тела, что, разумеется, совершенно неинтересно знать посторонним, но этими действиями вы показываете людям, что ваша душа безгрешна и вы приводите свой внешний облик в соответствие с внутренним состоянием. При полном очищении и спокойствии вы приступаете к намазу. Намаз — это молитвы, заклинания.

Легкое прикосновение мокрыми пальцами к шее и ногам означает, что они уже омыты и чисты.

Приступая к молитве, вы касаетесь пальцами ушей — это означает, что вы не смеете перед Аллахом воздеть руки выше, это движение выражает ваше признание — Аллах превыше всего, и вашу мольбу к нему — не дай потонуть в мирской суете, протяни руку помощи.

Склоненная голова и сложенные на груди руки — знак того, что вы стоите не просто как раб перед вельможей, не как простолюдин перед падишахом, а выказываете этим признание как более слабое, ничтожное создание, справедливости и непомерному могуществу всемудрого Аллаха.

Обращение лицом к Кыбле[19] — поклонение предполагаемому месту посещения, Всевышнего, хотя мы знаем, что не может быть на земле места, достойного его пребывания. Это надежда на то, что ваши молитвы достигнут слуха Всевышнего.

Чтение намаза начинается с суры Фатиха. Это продолжительная и содержательная молитва.

Поклоны, совершаемые положа руки на колени — знак того, что мусульманин предстал перед ликом Аллаха.

Первое прикосновение лбом земли означает, что человек вышел из земли, второе — что он вернется в землю же. Обращение лицом к небу — знак надежды и мольбы на воскрешение после смерти.

Вы заканчиваете молитву еще одним приседанием и словами приветствия ко Всевышнему и его пророку, да благословит Аллах его имя, а также пожеланием всем мусульманам мира, единства и благополучия.

Так что же мы уяснили для себя из этого Слова?

---

[19] Құбыла (ар. قبلة) – направление, показывающее Мекку – мусульманскую святыню, куда мусульмане обращают лицо во время молитвы

39. Слово Тридцать Девятое

Да, безусловно, наши предки уступали теперешним людям в образованности, учтивости, ухоженности и опрятности. Но обладали они двумя достоинствами, которых у нас теперь нет.

Изживая в себе недостатки, доставшиеся нам от предков, мы растеряли эти достоинства. Если бы мы имели в характере своем решимость и усилия, направленные на приобретение новых качеств приложили к тому, чтобы сохранить старые, возможно, мы встали бы в ряд с другими народами. Поскольку нет решимости характера, вновь приобретенное более благоприятствует развитию в нас свойств демонических, нежели человеческих. Это — есть одна из серьезных причин утраты нами национальных достоинств.

О каких качествах мы говорим? В стародавние времена были люди, которые звались «ел басы»[20], «топ басы»[21]. Они решали споры, управляли жизнью общества. Простой народ, худо-бедно, занимался своими делами. Не принято было оспаривать решения «ел басы» и «топ басы» или бегать от одного к другому. Говорят: «Возьми альчик, если он удобен для твоей руки, сделай из него биту». «Когда каждый сам себе бий, не ужиться и на бескрайних просторах, когда есть глава общины, не сгореть и в огне». Люди, признав эту истину, приносили жертву святым духам, и помолясь, отдавали бразды правления всеобщему избраннику и впредь старались поддерживать во всем, скрывая его недостатки и славя достоинства. Относились к нему с должным почтением, слушались и неукоснительно повиновались, тогда и влиятельные лица не переступали пределов благоразумия. Как им было не заботиться о людях, когда все были братьями, и достояние у них было общее?

И второе — люди свято берегли и дорожили единством. Стоило кому-то призвать на помощь других, упомянув при этом имена предков, как все бросались на выручку, забыв обо всех обидах к раздорах, охотно шли на уступки и жертвы. Говорили тогда в народе:

«Кто не умеет простить вины ближнего, того чужой обидит».

«Братья ссорятся, но не отрекаются друг от друга».

«Если шестеро погрязли в раздорах, потеряют то, что в руках, если четверо пребывают в согласии, на них небесная благодать нисходит».

«Кто ищет верного пути, находит казну, кто ищет раздоров, находит беду».

Где теперь этот благородный дух общности и радение о чести?
Они были обеспечены людской стойкостью, совестливостью, доблестью. Мы лишились их.

У теперешних дружба — не дружелюбие, а вероломное коварство.

---

[20] Ел басы – глава народа

[21] Топ басы – глава общины

Вражда — не отстаивание истины, а просто неумение жить в согласии.

40. Слово Сороковое

Почтенные, вот о чем я хочу спросить вас.

Как это получается, что о покойниках мы не говорим дурного, а среди живых не видим достойных?

Отчего старики живут в согласии с молодыми, а между собой враждуют, хотя число их сверстников с каждым днем становится все меньше?

Стоит кому-то уехать на чужбину, как все тут же начинают любить его как родного. Но как только он возвращается, мы вынуждаем его бежать от нас. Почему?

Почему, увидев хорошего человека из чужого рода, люди распинаются перед ним, восторгаясь его достоинствами, а в своему роду не замечают тех, кто превосходит чужаков в мудрости и благородстве?

В чужом краю расхваливают свой аул, вернувшись, превозносят достатки чужого аула. Как это так?

Почему родители ласковы, заботятся о детях, пока они маленькие, но охладевают к ним, как только они взрослеют?

Почему родичей трудно собрать, когда радость, горе или другое достойное собрание, а как запахнет воровством или разбоем, они тут как тут?

Почему родичи досадуют и обижаются на тебя, когда твоя лошадь приходит первой на скачках?

В старину люди помнили, если кто-то хотя бы раз помог им добраться до места, они вспоминали об этом с благодарностью до последних дней своих. Нынче люди быстро забывают о добрых делах. Почему?

Почему байский сын, обеднев, не стыдится воровства, а идти в услужение к другому баю, считает для себя зазорным?

Почему двое хороших людей не могут ужиться в одном роду? А двое подлецов почему-то всегда становятся друзьями?

Почему тот, кого ты считаешь другом, кому ты даришь коня, отворачивается от тебя, получив стригунка от твоего недруга?

Почему иной не ценит друга, с которым живет в согласии, а за врага, который в кои веки исполнил единственную его просьбу, готов отдать жизнь?

Почему многие не желают добра друзьям, а если кому-то из двух друзей повезет, они становятся заклятыми врагами?

Почему одни ищут человека, который бы дал им разумный совет, но избегают тех, кто знает их дело до тонкостей?

Почему иные в гостях ведут себя так, будто пригнали с собой весь свой скот, а принимая гостей в своем доме, делают вид, будто далеко отогнали все свои стада?

Люди ищут покоя, но стоит ему воцариться, как им тут же становится скучно? Почему?

Почему народом всегда правят ловкие дельцы? И почему, как правило, они всегда бедны?

Почему младшие жены бывают строптивыми? Почему злодеи бывают смелыми? Почему иные бедняки бывают спесивыми?

Почему людей сдержанных, живущих мирно, называют безвольными, а тех, кто распущен, хвастлив, драчлив, считают удальцами?

Почему казахи не слушают праведные слова, не находят для этого времени, но будут охотно внимать сплетням и грязным наветам и не уйдут не выслушав их до конца, хоть все дела их пойдут прахом?

41. Слово Сорок Первое

Тому, кто вознамерился учить, исправлять казаха, нужно обладать двумя преимуществами.

Первое — иметь большую власть, пользоваться огромным влиянием, чтобы запугивая взрослых, забирать у них детей и отдавать в учение, направляя одних по одному пути знаний, других — по другому, а родителей заставляя оплачивать их расходы. Девочек достаточно было бы обучить мусульманству, чтобы они были сильны хотя бы в религии. В таком случае можно было бы надеяться: когда состарившиеся родители отойдут от дел, молодое поколение пойдет по правильному пути.

Второе — нужно владеть несметными богатствами, чтобы подкупом брать детей у родителей и отдавать их в учение, как было сказано выше.

Никто не обладает властью, способной запугать нынешних людей. Никому не дано богатство, которого хватило бы на то, чтобы задобрить всех родителей.

Не запугав или не подкупив казаха, невозможно, уговорить или убедить его в чем-либо. Невежество, доставшееся от отцов, впитавшееся с молоком матери, пройдя сквозь мясо, достигло костей и убило в нем человечность. Между собой у них какие-то ужимки и кривлянья, шепотки да двусмысленные намеки, ничего более увлекательного на ум им не приходит. Они пытаются думать, но им некогда сосредоточиться на своей мысли. Говоришь с ними — они и слушать со вниманием не могут; глаза их бегают, мысли разбредаются.

Как жить?

Как нам быть дальше?

42. Слово Сорок Второе

Одна из причин пристрастия людей к порочному — безделье. Когда б он возделывал землю, занимался торговлей, разве мог бы он вести праздную жизнь? Ездит из аула в аул на выпрошенной у кого-то лошади, живет на дармовщину, разносит сплетни и слухи, хитростью и коварством подстрекает других или сам идет на поводу у подстрекателей, скитаясь без дела и без пользы. Тот, кто стремится к благополучию, кто привык жить своим трудом, сочтет такую жизнь унизительной. Разве он оставит свое дело, чтобы бродяжничать бесцельно?

Тот, у кого заводится хоть мало-мальский скот, не довольствуясь этим, не бережет то, что имеет, а отправляется на поиски радостей, оставив пастухам и детям заботу о стаде, которое становится добычей воров, хищников, гибнет в непогодь. Он стерпит эту утрату, но будет не в силах отказываться от участия в тайных заговорах, сплетнях, мелких дрязгах. Желая обрести значимость и вес в обществе, он считает обязательным для себя быть причастным к мерзким и злым козням, грязным нашептываниям, ничтожному пакостничеству. Достигшие кое-какого достатка, бросают свое добро на попечение других, «ты, мол, присмотри, пригляди», сами же предаются суесловию, дармоедству, праздному шатанию.

Нынче люди не дорожат высоким умом, всеобщим уважением или богатством; умение писать жалобы, умение ловко обвести кого-то вокруг пальца — вот что в почете. Кому удастся это, будь он беден и сир, ему всюду уготовано почетное место, жирный кус мяса и упитанный конь. Такому мошеннику легко улестить простоватого бая, заявив лицемерно: «Вы только велите, ради вас я хоть в огонь готов пойти». И этого достаточно, чтобы, не ударив палец о палец, быть сытым, одетым, ездить на хорошем коне и пользоваться всеобщим уважением.

Бай не думает об утерянном покое, не считает своих расходов. Прежде чем говорить с кем-то, он будет держать совет с проходимцем, который стелется перед ним мелкой иноходью, страшась потерять доверие бая, тревожась, как бы не завелись у владыки другие советчики. «Аллах с вами, — говорит он угодливо, — неужто вы сами не додумались до такой простой вещи?» И начнет подсказывать хитрости одну гнуснее другой, внушает баю подозрительность к другим. В конце концов бай теряет доверие к себе окружающих. Если умный человек не соглашается с баем и отворачивается от него, прохвост тут как тут: «Вот видите? Не я ли говорил вам, что это его козни?» И вовсе подчинит своей воле наивного бая.

Вот на что теперешние люди тратят свой ум и желания.

Вот чем они живут.

43. Слово Сорок Третье

Человек наделен от природы телом и душой. Нужно знать, какие из свойств тела и души даны от рождения и какие приобретаются в результате труда.

Необходимость есть, пить, а также спать — непроизвольные потребности. Желание что-то увидеть и узнать — задатки непроизвольного инстинкта, но разум и знания — являются приобретением человеческого труда. Слушая ушами, видя глазами, прикасаясь руками, пробуя на язык, вдыхая носом, человек получает представление о внешнем мире.

Полученные ощущения, приятные они или неприятные, воспринятые пятью указанными органами чувств, располагаясь в памяти в заданной закономерности, создают определенную образность.

Получить приятное впечатление от хорошего и отвращаться от плохого — естественная способность человека. Сначала эти задатки очень слабы. Человек развивает и усиливает эти способности, без внимания и развития они притупляются, исчезают или остаются в зачаточной стадии, оказываются ни для чего не пригодными.

Тот, кто много слушает и видит, черпая знания извне, тот имеет многое: он способен трезво рассуждать и отличать полезное от вредного. Человека, способного анализировать события и факты, относят к людям умным.

Невежда, не способный мыслить, не приученный трудиться, пытается свалить свою нерадивость на Бога. «Что делать, если Бог не наделил умом?» или «Нас с тобой Бог создал не одинаковыми», — говорят они.

Разве Бог велел ему не вслушиваться, не всматриваться, не запоминать слышанное и виденное? Разве сказано ему: ешь, пей, развлекайся, довольствуйся похвальбой и превращайся в животное, растеряв душевные сокровища?

Другие говорят: «Может, ум и взаправду дело наживное, но стремлением наделяет природа. Наделенный способностями приобретает и ум. Неспособные остаются неразумными». И это неверно.

Есть стремление и у детей, что бесспорно. Мы уже говорили, что сначала способности человека очень слабы и нуждаются в дальнейшем развитии и совершенствовании. Даже ремесло, которым человек занимается с желанием, изо дня в день становится более совершенным. Если не возвращаться к приобретенным навыкам, ты можешь утерять их, ты и сам не заметишь, что стал другим человеком. Разве умение и мастерство, покидая тебя, предупреждают об этом заранее? Попытка вернуть их потребует еще больших усилий, чем прежде.

Душевные способности настолько разнообразны и многогранны, что описать здесь все их невозможно. Сила души способна удержать долгое время навыки приобретенного мастерства, но без внимания они теряют свою

ценность и со временем может иссякнуть и сама сила, удерживающая их. Приобрести ее заново невозможно.

Сила души обладает тремя особенными свойствами, которые нужно ценить и беречь в себе, потому что без них человек превращается в животное. Первое из них называется «подвижной элемент». Что это такое? Это свойство помогает не только осознать увиденное и услышанное, но побуждает живо осмыслить, что из чего проистекает и куда ведет. Без этого свойства бесполезно многочтение, оно ничего не даст. Не сделав вовремя, не подумав вовремя, не сказав вовремя, опаздывая всюду, будешь всю жизнь жалеть и огорчаться: «Какая жалость! Там-то, тогда-то надо было поступить так-то!»

Другое свойство называется «притягательная сила однородного». Узнав что-то новое для себя, начинаешь думать и сравнивать со сходными вещами. Во всем ли у них есть сходство? Или только в отдельных элементах? И пока не уяснишь себе всей причины сходства, не расспросишь, не проверишь свои предположения, не найдешь успокоения.

И третье. Называется оно «впечатлительностью сердца». Если сумеешь сберечь сердце от превратностей четырех пороков, таких, как самодовольство, корыстолюбие, легкомыслие и беспечность, полученные ощущения извне четко отразятся в зеркальной непорочности сердца. Эти впечатления будут питать твой ум и запомнятся надолго. Если не убережешь чистоту сердца, потускнеет зеркало души, все в нем будет видеться смутно или в искаженном виде. И понятия твои обо всем на свете сложатся неверно.

Все, что добывается трудом и находится вне тебя, называется богатством. Не зная всех перипетий и тонкостей ведения хозяйства, трудно удержать в руках свое добро. Так же трудно уберечь нажитое духовное богатство — ум и знания, от которых может быть и немалый вред. Не зная об этом, потеряв бдительность, можно легко лишиться приобретенного.

Все на свете имеет свою меру. В том числе и хорошее. Великое дело — знать меру всему. Умение думать — похвально, но некоторые люди, чрезмерно увлекшись, запутываются в мыслях, теряют здравый рассудок.

В желаниях есть, пить, одеваться, развлекаться, любить, наслаждаться, обогащаться, добиваться власти и даже в проявлении осторожности и хитрости, направленной на то, чтобы не быть обманутым, нужно знать меру. Все, что сверх меры — есть зло.

Древние мудрецы говорили: «В том, чего упорно добиваемся, мы находим зло». Да будет известно тебе, в двух свойствах духовной силы, называемых «притягательной силой однородного» и «подвижной элемент», кроется все то добро и все то зло, что существует на свете. Властолюбие, эгоизм, гнев, ложь — все, что порочит человека, берет начало в этих истинах. Такую силу нужно уметь направлять на усовершенствование хороших и полезных качеств, нужно подавлять порочное в его зародыше.

Разум отличает полезное от вредного, но даже силой разума не одолеть этого зла. Одолеть его может только тот, кто соединит в себе силу разума и

силу воли. Сумевший сосредоточить в себе разум и волю подобен быстроногому скакуну — ему подвластно все.

Если же эти качества не развиты или одно из них присутствует, а другого нет, то духовная мощь понесет тебя, как необъезженный, неуправляемый скакун, бросая и на скалы, и в воду, и в пропасть. Ты безволен. Несешься, не разбирая дороги, полы твоего халата распущены, глаза воздеты к небу... И до скончания дней твоих не избавиться тебе от бесчестия.

44. Слово Сорок Четвертое

Ничтожнейший из людей тот, кто не имеет стремления. Но стремления бывают различные. И те, кто стремится к чему-либо, отличаются друг от друга по способностям и силе воли. Талантливые или бездарные, все они не прочь услышать похвалу в свой адрес. Они ждут ее, заслуженную или нет, все равно.

Люди общаются с людьми своего круга, делятся с ними сокровенными мыслями. И скорее всего ждут похвалы от тех, кто живет рядом с ними и знает их, а не от незнакомых и далеких людей.

Одни стремятся к почестям. Другие алчут богатства. Неважно каким образом, скаредностью или хитростью. «Кто добыл богатство, тот безгрешен» или «У имущего лик светел», — говорят они и знают, что никто их за это не осудит. Видят в богатстве свое главное достоинство и честь. Судя по их извращенным нравам, так оно и есть, но если смотреть с позиций человечности — это один из отвратительных пороков.

Одни хотят прослыть храбрецами, святыми, баями, другие — не чураются славы хитрых, ловких, всезнающих. Чванятся худой славой, пытаясь даже из нее извлечь выгоду.

Все стремятся к чему-то, стремятся читать, но не по книгам, а по лицам людей. Смотрят, точно прощупывают биение пульса и определяют: «А... сегодня в цене то-то и то-то, а вот на этом деле можно недурно заработать».
Чтобы постичь науку по книгам, нужно, говорят, прежде всего очистить от скверны душу, помыслы, и только потом приступить к чтению.

Если предпочитаешь учиться по лицам, продолжай начатое, не старайся очиститься, ведь никому не видно, что там у тебя за душой. Говорят, чем больше складок и зазубрин в ней, тем неуязвимее и прочнее благоденствие.
Вот и суди теперь, кто чему учится и к чему стремится.

45. Слово Сорок Пятое

Доказательством существования единого и всемогущего Бога является то, что многие тысячелетия на различных языках люди говорят о существовании Бога и сколько бы ни было религий, все считают, что Богу присущи любовь и справедливость.

Мы не создатели, а смертные, познающие мир по созданным вещам. Мы — служители любви и справедливости. И отличаемся тем, насколько лучше один другого осознаем творения Всевышнего.

Веруя и поклоняясь сами, мы не вправе сказать, что можем заставить верить и поклоняться других.

Начало человечности — любовь и справедливость. Они присутствуют во всем и решают все. Это — венец творения Всевышнего. Даже в том, как овладевает жеребец кобылицей, проявляется любовь.

В ком господствуют чувства любви и справедливости — тот — мудрец, тот — учен. Мы не способны придумать науку, мы можем только видеть, осязать созданный мир и постигать его гармонию разумом.